

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Τ Ρ Ι Τ Ο

Ἡ ἐποχή μας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες

Ἡ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ἔχει πολλές ὁμοιότητες με τοὺς χρόνους ἐκείνους πού μέσ' ἀπὸ τὰ βάθη τους ἄρχισε νὰ προβάλλει ὁ Χριστιανισμός. Καμιά ὁμοιότητα δὲ σημαίνει, βέβαια, ταυτότητα. Οἱ διαφορὲς εἶναι πάντα πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού μοιάζουν. Τὰ χαρακτηριστικὰ, ὅμως, αὐτὰ ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὶς διαφορὲς. Σημασία γιὰ ποιούς; Γιὰ μᾶς πού ζοῦμε κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ ἀγνωστοῦ μέλλοντος καὶ πού κάποιο γνωστὸ καὶ κάπως ὅμοιο παρελθὸν θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μᾶς βοηθήσει.

2.—Ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν «ἐποχή μας», ποιά ἐποχὴ ἐννοοῦμε;

Τὰ ὅρια τῶν καιρῶν δὲν εἶναι ἀπτά, δὲν καθορίζονται εὐκόλα. Ἀπὸ πότε ἀρχίζει, τάχα, ἡ ἐποχή μας; Μέσα στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου — ἓνα ἄπειρο πού ἀναιρεῖ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου καὶ τὴν κάνει νὰ ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὴν ἀσύλληπτη ἔννοια τῆς αἰωνιότητος — πού ὑπάρχουν τὰ ὅρια, τὰ πέρατα, οἱ διαχωριστικὲς γραμμὲς; Στὸ βάθος, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς χρόνος — σὰν «εἰκόνα» τῆς αἰωνιότητος, ὅπως λέει κι' ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιος» — εἶναι μιὰ ἀφαίρεση· ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ πιὸ ἀφηρημένο καὶ ἀσύλληπτο πράγμα πού ὑπάρχει, καὶ πού ὑπάρχει πέρ' ἀπὸ τὴ σκέψη μας· ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἄπειρο. Τὸ ἄπειρο δὲν ἐπιδέχεται τεμαχισμοὺς καὶ ἀφαι-

ρέσεις· ή αφαίρεση είναι τεχνητή. Καί όμως, ζούμε καί ύπάρ-
χουμε μέσα σ' αυτή τήν αφαίρεση, μέσα στο άνύπαρκτο· ή κί-
νησή μας μετριέται μέ τόν χρόνο, μ' αυτό τόν άφηρημένο καί σύ-
σιαστικά άνύπαρκτο μέτρο· κ' ή ζωή μας μετριέται μ' αυτό· δέ
μετριέται, όμως, ό θάνατός μας· μ' αυτόν μπαίνουμε, ίσως, στο
πραγματικά ύπαρκτό, αλλά άγνωστο.

"Ας μιλήσουμε, όμως, γιά τά όρια τών καιρών, γιά τά όρια
του ιστορικού χρόνου, όπως τά ζούμε ή τά συγκροτούμε έκ τών
ύστέρων συμβατικά, θεωρητικά. "Όπως ή θεωρία του Νεύτωνος
γιά τήν ταχύτητα μās είναι άρκετή γιά τίς επίγειες κινήσεις
μας, άν καί ό Αϊνσταϊν, ή νεώτερη άστρονομία καί ή έρευνα
του άτόμου άποκάλυψαν τήν άνεπάρκειά της, έτσι καί ή θεωρία
τής Ιστορίας μέ μέτρο καί κριτήριο τόν ιστορικό χρόνο είναι
άρκετή γιά τίς επίγειες εξελίξεις του ανθρώπινου γένους, έστω
καί άν τόν μέτρο που χρησιμοποιούμε είναι μιá αυθαίρετη αφάι-
ρεση του νου μας. Οί έποχές τής Ιστορίας μπορεί νά είναι μονάχα
στιγμές· μπορεί νά μην είναι ούτε καν στιγμές. Κι' όμως γιά
μās είναι «έποχές», έχουν διαστάσεις μετρητές, κάπου καί κά-
ποτε αρχίζουν, κάπου καί κάποτε τελειώνουν· μέσ' στη δική μας
τή συνείδηση αρχίζουν καί τελειώνουν· ώστόσο κι' αυτό, τόν
ότι παίρνουν μιá θέση μέσ' στη συνείδησή μας, είν' ένα γεγο-
νός· γιατί κ' ή συνείδηση του ανθρώπου είναι όπωςδήποτε κά-
ποιο γεγονός.

3.—"Όσοι ζούσαν στο Μεσαίωνα δέν είχαν τή συνείδηση
ότι ζούν στο Μεσαίωνα. "Όσοι έζησαν στην Άναγέννηση, προ-
πάντων στην Ίταλία, είχαν τή συνείδηση ότι ζούν σέ μιá νέα
έποχή. "Άλλες έποχές τίς λέμε «έποχές» καί τίς έντοπίζουμε
όροθετικά μέσ' στον ιστορικό χρόνο έκ τών ύστέρων· άλλες πάλι
τίς ένιωθαν οί ίδιοι οί άνθρωποι που ζούσαν μέσα στο χρονικό
τους πλαίσιο σαν κάτι ιδιαίτερο, σαν κάτι βασικά πρωτότυπο,
σαν κάτι νέο. Τί συμβαίνει μέ τήν έποχή μας; Τί συμβαίνει μέ
μās; Τή ζούμε, τάχα, έμείς, τήν έποχή μας σαν κάτι ιδιαίτερο
καί βασικά νέο;

Νομίζω, ναι. Νομίζω, μάλιστα, ότι καμιά έποχή δέν είχε
τόση συνείδηση του έαυτου της όσην έχει ή έποχή μας, δηλαδή
οί άνθρωποι καμιάς άλλης έποχής δέν είχαν τή συνείδηση ότι
ξεχώριζαν από τους ανθρώπους τών άλλων έποχών τόσο, όσο
πιστεύουμε έμείς ότι ξεχωρίζουμε. Πιστεύουμε ότι ξεχωρίζουμε

— και ἀληθινὰ ξεχωρίζουμε — σχεδὸν σ' ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἐξωτερικὴν μας ζωὴν, τοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους τῆς ζωῆς. Ταξιδεύουμε καὶ ἐπικοινωνοῦμε μεταξύ μας μὲ μέσα καὶ ταχύτητες ποὺ κανένας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν μας δὲ μπορούσε νὰ χρησιμοποιοῦται ἢ καὶ νὰ σκεφθεῖ κανὼν πῶς κάποτε θάταν στὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου. Διαθέτουμε δυνάμεις παραγωγῆς ποὺ ἔχουν πολλαπλασιασθῶσι τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς — τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ — σὲ βαθμὸν τέτοιο καὶ μὲ ἀμεσες μελλοντικὲς πιθανότητες τέτοιου πολλαπλασιασμοῦ ποὺ ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τοῦ φαινομένου τῆς παραγωγῆς ἔχει ριζικὰ ἀλλάξει. Ἐχουμε φθάσει, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς ἰατρικῆς, ἄρα μὲ τὴν μείωση τῆς θνησιμότητος, μὲ τὴν αὐξηση τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς, σὲ τέτοιες πυκνότητες πληθυσμῶν καὶ μπροστὰ στὸν κίνδυνον ν' αὐξηθοῦν ἀκόμα τόσο οἱ πυκνότητες αὐτὲς ποὺ ἡ γῆ ὀλόκληρη, γιὰ πρώτη φορά στὴν ἱστορίαν, προβάλλει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου στενὴν, πολὺ στενὴν, ἐπικίνδυνα πεπερασμένην. Γιὰ πρώτη φορά, ἐπίσης, αἰσθανόμεσθε ὀλόκληρη τὴν γῆν, ὀλόκληρον τὸν ἀνθρώπινον κόσμον, σὰν ἐνιαίαν μονάδα ἱστορίας. Πολεμάμε μὲ τέτοιον τρόπον — καὶ χρησιμοποιοῦμε ἢ ξέρουμε ὅτι μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τέτοια μέσα καταστροφῆς — ποὺ ὁ πόλεμος σήμερον δὲ διαφέρει μόνον σ' ἔκταση, ἀλλὰ διαφέρει ριζικὰ, στὴν ἴδιαν τοῦ τὴν ἔννοια καὶ τὴν ποιότητα, ἀπ' ὅ,τι ἐχαρακτήριζε ἕως χθὲς ἡ ἱστορία μὲ τὴν λέξιν «πόλεμος». Ξέρουμε τόσα γιὰ τὶς φυσικὰς δυνάμεις ἢ μᾶλλον μαθαίνουμε, ἀνακαλύπτουμε, ἐφευρίσκουμε καὶ ἀξιοποιοῦμε τόσα σὲ δυὸ - τρεῖς δεκαετίαις ὅσα οὔτε σὲ χιλιάδας χρόνια δὲν κατάφερναν οἱ ἄνθρωποι ἄλλοτε νὰ μάθουν καὶ ν' ἀξιοποιήσουν.

Χρειάζεται, τάχα, νὰ πῶ περισσότερα; Εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ξεχωρίζουμε — κ' ἔχουμε ἔντονη τὴν συνείδηση πῶς ξεχωρίζουμε — ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὄλων τῶν ἄλλων ἐποχῶν. Ἡ ἐποχὴν μας εἶναι, στὴν ἱστορίαν, ἡ πρώτη ποὺ μέσα στὸ πλαίσιον τῆς οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς πῆραν μιὰ τόσο χτυπητὴ πρωτοτυπία κ' ἕναν τέτοιο δυναμισμόν, ποὺ ἀρκοῦν αὐτοὶ μόνοι τοὺς γιὰ νὰ δώσουν τὴν σφραγίδα μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἔχει δραματικὴν σημασίαν. Ὁ ἄνθρωπος ξεπεράστηκε ἀπὸ τὰ ἔργα του· κ' ἔτσι δὲ δίνει πιά ὁ ἴδιος, ὁ ἐσωτερικὸς ἐαυτὸς του, τὸν τόνον καὶ τὸ χρῶμα στὴν ἐποχὴν ποὺ μέσα τῆς ζεῖ, ἀλλὰ τὸν τόνον καὶ τὸ χρῶμα τὰ δίνουν τὰ ἔργα του, οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς

του ὄχι τὰ ἔργα του ἐκεῖνα πού, ὅπως ὁ Παρθενὼν ἢ ἡ Νὸτρ - Ντάμ τῶν Παρισίων, ἀντανακλοῦν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ τὸν ἐσωτερικὸν ἐαυτοῦ του καὶ ταυτίζονται μαζί του, ἀλλὰ τὰ ἔργα του ἐκεῖνα πού ξεφεύγοντας ἀπὸ τῆ σκέψη καὶ ἀπὸ τὸ χέρι του γίνονται μιὰ πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἐαυτὸ του καὶ τὴν ψυχὴ του, γίνονται κάτι τὸ φοβερὰ αὐτόνομο πού ξεπερνάει τὴ θέληση καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ δύναμή του. Ὁ Κάρολος Μάρξ, ἂν καὶ στὶς μέρες του δὲν εἶχε μπεῖ ἀκόμα ἡ ἐποχὴ μας πέρα γιὰ πέρα στὸ δρόμο της, κατάφερε νὰ συλλάβει τὸ φοβερὸ αὐτὸ φαινόμενο, ἀλλὰ μὲ τὴ μίζερη μικροαστικὴ του σκέψη, μὲ τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑποκειμενισμό του καὶ μὲ τὴν ἐγγε-
λιανὴ σχολαστικότητά του ἱστορικοῦ ὄργάνου του (τῆς δῆθεν ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς) ἔδωσε στὸ φαινόμενο, πού διαπίστωσε ἢ δισυσθάνθηκε, τὴν ἀξία μιᾶς ἀπόλυτης ἀλήθειας ἱκανῆς νὰ ἐξη-
γήσει μὲ τρόπο μονολιθικὸ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπό-
τητας, κ' ἐχρησιμοποίησε, ἄλλωστε, τὴ διαπίστωσή του ὡς πο-
λιτικὸ πρόγραμμα καὶ ὡς σημαία πολιτικοῦ κινήματος. Τὰ πνεύματα, στὸ ἐπαναστατικὸ ἔτος 1848, ἦταν πολὺ στενά-
ἀκόμα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρξ. Τοὺς ἄρεσαν τὰ σχήματα, στὴ θεωρία καὶ στὴν πολιτικὴ πράξη. Ἐνόμιζαν πὼς μὲ τὰ σχήματα
δαμάζεται ἡ ἀλήθεια.

4.—Ὁ Μάρξ ἐδίδαξε — καὶ μιλώντας γι' αὐτόν, μιλάμε καὶ γιὰ τὸν συνεργάτη καὶ ἀδερφικὸ του φίλο Φρειδερίκο Ἐνγκελς — ὅτι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, στὸν τομέα τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀποκτοῦν μιὰ δική τους, αὐτόνομη, ὑπόσταση, καὶ γίνονται μάλιστα τὸ κίνητρο γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, γίνονται ὁ νόμος πού καθορίζει κυριαρχικὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς, καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θεωρία αὐτὴ βρίσκεται μιὰ μεγάλη ἀλήθεια κ' ἓνα μεγάλο ψευ-
δος. Ὁ Μάρξ ἐγενίκευσε τὴ διαπίστωση πού ἔκαμε στὶς μέρες του — καὶ πού τὴν ἔκαμε μὲ μεγάλη θεωρητικὴ ὀξυδέρκεια — χρονικὰ καὶ οὐσιαστικὰ. Ποτὲ ἡ τεχνικὴ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, δὲν εἶχε τὸν κυριαρχικὸ χαρακτῆρα πού διεκδικεῖ σήμερα. Ἀλλὰ καὶ σήμερα, μολοντί δίνει τὸν τόνο σὲ μιὰν ὁλόκληρη ἐποχὴ, δὲν κατάφερε νὰ ἐκτοπίσει ἢ νὰ ὑποτάξει ἀπόλυτα κάθε ἄλλον παράγοντα ζωῆς, πνευματικὸ ἢ ἠθικὸ, γεωγραφικὸ ἢ βιο-
λογικὸ.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς ἦταν ἓνα φαινόμενο ἀσήμαντο. Ἀναμφίβολο εἶναι, βέβαια, ὅτι καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ — δηλαδή τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τεχνικὴ ἦταν ἕως χθὲς ἓνα ἀσήμαντο φαινόμενο — ἐπηρέαζε ἔμμεσα ἢ ἀρνητικὰ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Τὶς ἐπηρέαζε ἔμμεσα ἢ ἀρνητικὰ, γιατί ἀπλούστατα ἄφινε πρὸ ἐλεύθερη καὶ ἀδέσμευτη τὴ δράση ὄλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς. Στὴν περίφημη φράση τοῦ Μάρξ: «ὁ χειροκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνία μὲ τὸν κυρίαρχο» (δηλαδή τὸν δεσποτικὸ φεουδαρχῆ), ἐνῶ ὁ ἀτμοκίνητος μύλος μᾶς δίνει τὴν κοινωνία μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη βιομήχανο», τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα, ἐνῶ τὸ δεύτερο σημαίνει κάτι, καὶ μάλιστα κάτι τὸ ἀρκετὰ σημαντικό. Χειρολαβῆς γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀναμεταξύ τους προστριβὴ τῶν κυλινδρικών λίθων ποὺ οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειές τους συνθλίβουν καὶ κονιοποιοῦν τὸ σιτάρι, ἦταν γνωστὲς καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ δὲν προκάλεσε διόλου τὴν ὁμοίομορφη παντοῦ διάρθρωση τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς· ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς μύλος (ὡς τὸν πάrouμε τὸ μύλο, ὅπως τὸν παίρνει φυσικὰ καὶ ὁ Μάρξ, ὡς ἐξωτερικὸ μονάχα σύμβολο ἑνὸς ὀρισμένου καθεστῶτος τεχνικῆς) μπορεῖ νὰ διευκόλυνε τὴ διατήρηση τῆς δουλείας, ἀλλὰ δὲν ἐμπόδισε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ν' ἀναπτυχθοῦν, κάτω ἀπὸ τὴ δῆθεν κυριαρχικὴ του νομοτέλεια, οἱ πρὸ μεγάλες ποικιλίες κοινωνικῶν μορφῶν ζωῆς, πολιτευμάτων (ἀπὸ τὴ δημοκρατία ὡς τὴν τυραννίδα) καὶ πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ροπῶν· θάταν ἀστείον ἂν λέγαμε ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὸν... χειροκίνητο μύλο. Οὔτε ὁ ὑδρόμυλος, ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Βιτρούβιος στὸ ἔργο του «περὶ ἀρχιτεκτονικῆς» (ἔργο ποὺ γράφηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα γύρω στὸ ἔτος 25 π. Χ.), δὲν ἐπηρέασε τὴν κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, πρὶν ἀπὸ τὸν ἀτμὸ καὶ τὸν ἠλεκτρισμὸ, ἦταν τόσο στοιχειώδεις κι' ἀποτελοῦσαν ἓναν τόσο ἀσήμαντο παράγοντα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ὥστε ἄφιναν στὴ δράση ὄλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς ἓνα περιθώριο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀφίνουσαν ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις μετὰ τὸν 17^ο αἰῶνα.

Τὸ πρῶτο, λοιπόν, σκέλος τοῦ συλλαγίσμου τοῦ Μάρξ δὲ σημαίνει σχεδὸν τίποτα. Τὸ δεύτερο σημαίνει, βέβαια, κάτι τὸ σημαντικό. Πραγματικῶς, ὁ κεφαλαιοκράτης βιομήχανος θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ σημειώσῃ τὴν παρουσία του στὴν κοινωνία, ἂν δὲ γινόταν ἡ ἐφεύρεση τῆς ἀτμοκίνητης μηχανῆς. Ἄλλὰ τί σημαίνει κι' αὐτό; Σημαίνει, τάχα, ὅτι ὅλες πιά οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὕστερ' ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, προσδιορίζονται κυριαρχικῶς ἀπὸ τὴν ἀτμοκίνητη ἢ, ἀργότερα, τὴν ἠλεκτροκίνητη μηχανὴ καὶ ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ; Σημαίνει, τάχα, ὅτι ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, πολιτικά, πολεμικά, ἠθικά, πνευματικά καὶ καλλιτεχνικά, βρίσκονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, σὲ κάθε μῶριον τῆς οὐσίας τους, αἰτιοκρατικῶς προσδιορισμένα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ; Μόνον ἡ μικροαστικὴ ἀφέλεια τῶν φανατικῶν φίλων Μάρξ καὶ Ἐνγκελς μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψῃ μιὰ καταφατικὴ ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἐρωτήματα.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄλλη, κ' ἔχει μάλιστα ἕναν πολὺ πιὸ δραματικὸ χαρακτήρα. Ὁ Μάρξ διαπίστωσε ἕνα φαινόμενο ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάστηκε ἔτσι ἔντονον. Ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἐπηρέασαν ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, στὸν ΙΘ' αἰῶνα, ὅσο δὲν τὶς εἶχαν ποτὲ πρὶν ἐπηρεάσει. Ἐπειδὴ ὁ Μάρξ τὸ εἶδε αὐτὸ στὶς μέρες του, νόμισε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε πάντοτε. Καὶ ἐπειδὴ τὸ διαπίστωσε πρῶτος μὲ θεωρητικὴ σαφήνεια, νόμισε ὅτι ὁ ἐπηρεασμὸς ὅλων τῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ ΙΘ' αἰῶνα δὲν ἦταν μονάχα ἕνας ἐπηρεασμὸς, ἀλλὰ ἦταν κάτι ἀπόλυτο: ἕνας αἰτιοκρατικὸς προσδιορισμὸς βασισμένος σὲ μιὰν ἀπόλυτη ἱστορικὴ νομοτέλεια. Ἐμεῖς ἂς μείνουμε στὸν ἐπηρεασμὸ ποῦ σημειώθηκε πραγματικῶς σὰν ἕνα φαινόμενο ἱστορικῶς πρωτότυπο. Τὸ μεγάλο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ἡ τεχνικὴ καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πῆραν ξαφνικά, μέσα σὲ λίγες δεκαετίες, μιὰ τέτοια μορφή ποῦ ὅλες οἱ ἄλλες μορφές καὶ ὅλα τ' ἄλλα περιεχόμενα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἀτομικῆς ζωῆς ἐπηρεάσθησαν ριζικά. Τὰ περιθώρια, μ' ἄλλα λόγια, γιὰ τὴ δράση ὅλων τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς ζωῆς, προπάντων τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν παραγόντων, στένεψαν καταπληκτικῶς. Ἄν στὶς μέρες τοῦ Μάρξ τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ φοβερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας δὲν ἦταν πολὺ εὐδιάκριτο καὶ χρειαζόταν ἡ ὀξυδέρκεια τοῦ Μάρξ γιὰ νὰ τὸ συλλάβῃ, στὶς μέρες μας,

ὅπου κι' αὐτὸς ὁ ἀτμοκίνητος μύλος ἔγινε πιά ἕνα εἰδυλλιακὸ παρελθόν, δὲ χρειάζεται καμιὰ ἰδιαίτερη ὀξύδερκεια γιὰ νὰ τὸ συλλάβουμε καὶ νὰ τὸ ἐκτιμήσουμε.

5.—Ἡ ἐποχὴ μας, δηλαδή ἡ ἐποχὴ ποὺ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ξαφνικὴ ἐπικράτηση τοῦ τεχνικοῦ στοιχείου στὴ ζωὴ, ἄρχισε μόλις στὸν 1ῆ αἰῶνα, καὶ μάλιστα στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Ἡ ἀτμοκίνητη μηχανὴ δὲν ἄρχισε, βέβαια, τὴν πρακτικὴ ἀπόδοσή της στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ παρά μόνο στὸν 18ῶ αἰῶνα· ὡστόσο, ἕνα αἴσθημα περίεργο, ἕνα προαἰσθημα, ἄρχισε νὰ κυριεύει πολλοὺς ἀνθρώπους, προπάντων στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία, τὸ προαἰσθημα ὅτι τὸ ὑλικὸ καὶ τεχνικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς ἔρχεται νὰ ἐξουδετερώσει, ἢ ἔστω νὰ μειώσῃ, ὅλα τ' ἄλλα στοιχεῖα τῆς. Τὸ προαἰσθημα αὐτὸ δὲν ἦταν, φυσικὰ, τυχαῖο καὶ ξεκρέμαστο, ὅσο κι' ἂν εἶναι λογικὰ ξεκρέμαστες ὅλες οἱ ὑλιστικὲς φιλοσοφικὲς κατασκευὲς πού, ἰδιαίτερα στὴν προεπαναστατικὴ Γαλλία, ἐπιχειρήθηκαν στὸν κύκλο τῶν αἰσθησιαρχικῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν. Πρὶν εἰσβάλεῖ ξαφνικὰ ἡ τεχνικὴ ὡς κυριαρχικὸ στοιχεῖο στὴ ζωὴ, εἶχε βρεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ τῆς κρυστάλλωσῃ ἢ φυσικὴ ἐπιστήμῃ ποὺ ἐπάνω τῆς βασίσθηκε ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στὰ τελευταῖα ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Ὁ Νεύτων εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐποχῆς μας ἢ, ἂν ἡ πηγὴ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ σὲ μερικοὺς ἄλλους προηγούμενους σοφοὺς, ὡστόσο αὐτὸς εἶν' ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὸ στρογγυλεμένο σύστημα τῆς παγκόσμιας μηχανικῆς, τῆς φυσικῆς, ποὺ ἐδημιούργησε, ξύπνησε μέσ' στοὺς ἀνθρώπους τὴ συνείδηση ὅτι μπαίνουν σὲ μιὰ νέα ἐποχὴ. Περίεργο εἶναι — καὶ βαθύτατα συμβολικὸ — ὅτι ὁ μέγας αὐτὸς ἐρευνητὴς ποὺ δὲν ἦταν μόνο μέγας μαθηματικὸς, ὅπως ὁ Καρτέσιος ἢ ὁ Λαϊμπνιτς, ἀλλὰ ἦταν καὶ ὁ ὀφθαλμὸς ποὺ εἶδε συγκροτημένη σ' ἕνα μαθηματικὸ σύστημα τὴ φύση ὁλόκληρη, ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν «Ἀποκάλυψη» τοῦ Ἰωάννου καὶ προσπάθησε νὰ τὴν ἐρμηνεύσει. Μήπως προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων ὅτι μὲ τὴ σύλληψη τῶν μεγάλων μυστικῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου οἱ ἄνθρωποι θ' ἄμπαιναν σὲ μιὰ περίοδο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαπολύσει φοβερὰ σημεῖα καὶ τέρατα, γεγονότα συγκλονιστικά, «ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει»; «... Καὶ σεισμὸς μέγας ἐγένετο, καὶ ὁ ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχινος, καὶ ἡ σελήνη ὅλη ἐγένετο ὡς αἷμα, καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν, ὡς συκὴ βάλλει τοὺς ὀλύν-

θους αὐτῆς ὑπὸ ἀνέμου μεγάλου σπειομένη, καὶ ὁ οὐρανὸς ἀπεχω-
ρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον, καὶ πᾶν ὄρος καὶ νῆσος ἐκ τῶν
τόπων αὐτῶν ἐκινήθησαν. Κατὰ θὰ προαισθάνθηκε ὁ Νεύτων καὶ
κυριεύθηκε χωρὶς ἄλλο ἀπὸ κάποιο δέος. Ἄν οἱ ἄνθρωποι τά-
χθηκαν, ἀπὸ τῆς μέρας του, νὰ συλλάβουν τὰ μεγάλα μυστικά
τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρχουν πάντοτε μυ-
στικά πολὺ μεγαλύτερα πού δὲ μποροῦν νὰ τὰ συλλάβουν. Τὸ
ἄγνωστο δὲ γίνεται μικρότερο, ὅταν μεγαλώνει ἡ γνώση μας·
ὅσο πρὸς πολὺ μεγαλώνει ὁ κόσμος τοῦ γνωστοῦ, τόσο πρὸς ἀκέ-
ραι γίνεται καὶ ἀμείωτο προβάλλει τὸ ἄγνωστο. Οἱ περισσό-
τεροι, ὅμως, ἄνθρωποι δὲν τὸ νιώθουν αὐτό· κ' ἐνῶ ὁ σοφὸς Νεύ-
των κυριεύθηκε ἀπὸ δέος, οἱ ἄσοφοι φιλόσοφοι, στὰ μέσα τοῦ
17^{ου} αἰῶνα, ἄρχισαν νὰ χοροπηδοῦν ἐπάνω στὸ δῆθεν καταργη-
μένο ἄγνωστο. Ἡ λογικὴ αὐτάρκεια καὶ διανοητικὴ μακαριό-
τητα, ὅπως τῆ διερμηνεύουν τὰ ἔργα τοῦ Κοντιγιὰκ καὶ τοῦ
Χολμπάκ ἢ καὶ ἡ εἰσαγωγή τοῦ μαθηματικοῦ Νταλαμπέρ στὴν
περίφημη γαλλικὴ «Ἐγκυκλοπαιδεία», δὲν κράτησε, βέβαια,
πολύ. Ἦρθε ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση γιὰ νὰ διασφύσει,
μὲ τὸ αἷμα καὶ τὴ λάσπη τῆς, ὅλους ἐκείνους πού ἐνόμιζαν ὅτι
ἡ ἱστορία θὰ ἦταν πιά ὁ ἤρεμος καθρέφτης τῆς ἐπιστήμης, τῆς
ὕλιστικῆς φιλοσοφίας, πού τὰ εἶχε λύσει ὅλα. Κι' ὅταν, μ' ὄλη
τὴν ἀντίδραση τοῦ Ροβεσπιέρρου πού στὸ βῆθος εἶχε ἕνα θρη-
σκευτικὸ δέος μέσα του, θεοποιήθηκε καὶ ἐπίσημα ἡ λογικὴ ἀπὸ
τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμέτ καὶ ὅλους τοὺς πεζοὺς καὶ στεγνοὺς πού
φανατίζονται ἀπὸ στεγνότητα καὶ στενοκεφαλιά καὶ γίνονται φο-
βεροὶ καὶ ἀκατάδλητοι στὸ φανατισμὸ τους, τότε ἀκριβῶς (στοὺς
τελευταίους μῆνες τοῦ 1793 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1794) ἔφθασε ὁ
τρόμος στὸ σκοτεινὸ του ζενίθ, καὶ ἡ λάσπη ἔγινε πυκνότερη κ'
ἐπιάσε τόσο τόπο πού μέσα τῆς κόντεψε νὰ βουλιάξει ἡ Γαλλία
ὀλόκληρη, καὶ μαζί τῆς ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας. Σὲ ὅσους ἀγνο-
οῦν τὸν πραγματικὸ Ροβεσπιέρρο, τὸν ἄνθρωπο πού συμβιδά-
σθηκε μὲ τὴν τρομοκρατία μόνον ἀναγκαστικὰ καὶ ὅσο δὲ μπο-
ροῦσε νὰ τὴν ἀποτρέψει, θὰ φανεῖ παράξενο ἂν πῶ ὅτι ὁ ἰδιόρ-
ρυθμος δικηγόρος τοῦ Ἄρρὰς εἶν' ἐκεῖνος πού, στέλνοντας στὴ
λαιμητόμο (τὸ Μάρτιο τοῦ 1794) τὸν Ἐμπέρ, τὸν Σωμέτ καὶ τὴ
συντροφιά τους, κατάφερε ν' ἀναστρίψει τὴν πορεία τῆς Γαλλίας
— καὶ τῆς δημοκρατίας — πρὸς τὴν ἠθικὴ καταστροφή καὶ πρὸς
τὸ ἀπόλυτο ἱστορικὸ χάος.

Ἡ συνείδηση ὅτι μπήκε ὁ κόσμος σὲ μιὰ νέα ἐποχή — στὴν ἐποχή μας — ξύπνησε συνδουασμένη μὲ μιὰν ἔπαρση ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ τὴν πληρώσουν οἱ ἄνθρωποι ἀκριδὰ. Πάντως, γιὰ τὴν ἔπαρση αὐτὴ καμιὰν εὐθύνη δὲ μπορούμε ν' ἀποδώσουμε στὸν Νεύτωνα ἢ καὶ σ' ὅσους ἀνοιξαν τὸ δρόμο τοῦ Νεύτωνα, στὸν Κέπλερ καὶ στὸν Γαλιλαῖο. Ἡ εὐθύνη βαρύνει ἐκείνους ποὺ χωρὶς νάχουν συμβάλει στὴ γένεση τῆς νέας ἐπιστήμης, τῆς μαθηματικῆς θεμελιωμένης φυσικῆς, «ἀνακάλυψαν» ὅτι ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη τῆς ὕλης, δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ δικαίωμα νὰ θεωρεῖ τὴ ζωὴ δεμένη στὰ στενὰ ὄρια τοῦ μυαλοῦ του. Ἔτσι, ἡ ἐποχή μας μπήκε στὸ δρόμο τῆς ὄχι μὲ τὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ ἀνοιξαν τὸ δρόμο αὐτόν, ἀλλὰ μὲ τὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ ἄρχισαν ἀνετα καὶ ἐπιτόλαια νὰ βαδίζουν ἐπάνω στὸ δρόμο ποὺ ἄλλοι ἀνοιξαν.

Οὐσιαστικά, μάλιστα, δηλαδὴ ἀντικειμενικά, ἡ ἐποχή μας μπήκε στὸ δρόμο τῆς ἀργότερα. Στὸν 17^ο αἰῶνα σημειώνονται ἀπλὰ προμηνύματα. Τὰ προμηνύματα εἶναι μάλιστα παλαιότερα. Εἶναι παλαιότερα καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς Κέπλερ καὶ Γαλιλαῖο καὶ συνδέονται μὲ τὸ ἔνδοξο ὄνομα τοῦ Λεονάρντο ντὰ Βίντσι πού, στὰ τέλη τοῦ 15^ο αἰῶνα, προβάλλει ὄχι μόνον ὡς μεγάλος καλλιτέχνης, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ πρῶτος συνειδητὸς μηχανικὸς ποὺ θεμελιώνει τὶς τεχνικὲς ἐφευρέσεις τοῦ ἐπάνω σὲ φυσικοεπιστημονικοὺς καὶ μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς. Ἄν δὲν ἀρκεσθοῦμε ὅμως στὰ προμηνύματα ποὺ φυσικὸ ἦταν, μετὰ τὸν Νεύτωνα, νὰ δημιουργήσουν ψυχολογικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ τὴ συνείδηση ὅτι ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ μπαίνει σὲ μιὰ νέα ἐποχή, τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν ὀριστικὰ καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἐποχή μας σημειώθηκαν ἀργότερα· ἀργότερα κι' ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς πρώτης πρακτικῆς ἀποδόσιμης ἀτμοκίνητης μηχανῆς — τῆς μηχανῆς τοῦ Οὐάτ ποὺ κατασκευάσθηκε στὰ τέλη τοῦ 17^ο αἰῶνα —, ἀργότερα κι' ἀπὸ τὶς πρώτες τελειοποιημένες μορφές τῆς ποὺ ἔκαμαν τὸν Μάρξ νὰ βγάλει ἀμέσως τὰ τελεσίδικα συμπεράσματά του γιὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας καὶ γιὰ τοὺς νόμους ποὺ κινοῦν τὴν πορεία αὐτή.

Θὰ σταθῶ καὶ πάλι γιὰ λίγο στὸν Μάρξ. Ἡ θεωρία του λέει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι τὰ πάντα στὴν ἱστορία τὰ προσδιορίζει ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς. Τὰ μέσα παραγωγῆς — ἔτσι προχωρεῖ ἡ θεωρία του — ἀλλάζουν κάθε τόσο καὶ βρίσκονται

σὲ μιὰν ἀκατάπαυστη πρόοδο. Μαζί τους ἀλλάζουν οἱ οικονομικὲς συνθήκες, κ' ἔτσι ἔρχεται πάντα μιὰ στιγμή πού ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς ἀλλαγμένους οικονομικὲς συνθήκες καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση πού ἔχει μείνει καθυστερημένη, παίρνει μιὰ τραγικὴ μορφή. Τὰ μέσα παραγωγῆς προβάλλουν, ὅσο δὲν ἀλλάζουν οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ὡς μέσα καταστροφῆς. Ἡ κοινωνικὴ ἐκείνη τάξη πού ἡ ζωὴ τῆς γίνεται ἀνυπόφορη κάτω ἀπὸ τὶς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς συνθήκες, ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὶς πιεστικὲς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἔτσι, τὴν ἱστορία, στὴν ἐπιφάνειά τῆς, τὴν κινεῖ ἡ δυστυχία, ἡ μιζέρια, ἡ «κακὴ πλευρὰ» τῆς ἱστορίας.

Ὁ Μάρξ βιάστηκε νὰ βγάλῃ τὰ συμπεράσματά του. Γύρω στὰ 1848 εἶχε πραγματικὰ σημειωθεῖ, μὲ τὰ νέα μέσα παραγωγῆς, μιὰ χτυπητὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στίς οικονομικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς καὶ στὸ κοινωνικὸ καθεστῶς. Οἱ ἐργατικὲς μάζες στὴν Ἀγγλία — κι' αὐτὲς πρόσεξε ἰδιαίτερα ὁ Μάρξ — ἦταν καταδικασμένες σὲ φοβεροὺς ὅρους ζωῆς. Ὅσο ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν παραγωγικῶν μέσων βρισκόταν ἀκόμα στὸ στάδιο πού τὸ ἐχαρακτήριζε μὲ τὴν ἀργὴ καὶ βραχνὴ ἀναπνοὴ τῆς ἡ ἀτμοκίνητη μηχανή, τὰ πορίσματα τοῦ Μαρξισμοῦ ἔβρισκαν ἕνα γερὸ στήριγμα στὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὴν πλεονεξία τῶν ἀφεντάδων τῆς μηχανῆς ἦταν πραγματικὰ ἐξαρτημένη ἡ ζωὴ καὶ ἡ μοῖρα τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού δὲν εἶχαν ἄλλο μέσο ζωῆς ἀπὸ τὰ χέρια τους. Ἡ ἀτμοκίνητη, ὅμως, μηχανὴ ξεπεράστηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὸ κάρβουνο πήγαμε στὰ πετρέλαια καὶ στὴν ὑδροηλεκτρικὴ ἐνέργεια καὶ σήμερα φθάνουμε — ποιὸς ξέρει ἀκόμα πού θὰ φθάσουμε — στὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια. Ἡ ἀτμοκίνητη μηχανὴ προκάλεσε τὶς ἀντινομίες τῆς, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν ἀντινομιῶν αὐτῶν δὲ χρειάστηκε νὰ ἐπαναστατήσῃ τὸ προλεταριάτο· ἐπαναστάτησε, ἀπλούστατα, ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη καὶ προχώρησε καὶ προχωρεῖ διαρκῶς περισσότερο, μὲ μιὰ θριαμβευτικὴ ὁρμή, πρὸς νέες τεχνικὲς κατακτήσεις πού περιορίζουν αὐτόματα καὶ θὰ παραμερίσουν κάποτε, χωρὶς κἂν ἐπανάσταση, τὴν πλεονεξία τῶν ἀφεντάδων τῆς μηχανῆς (ἀφεντάδων, ἄλλωστε, πού γίνονται διαρκῶς καὶ πιὸ ἀπρόσωποι) καὶ βελτιώνουν τοὺς ὅρους ζωῆς — ὄχι παντοῦ, ἀλλὰ στίς μεγάλες βιομηχανι-

κές χώρες — τῶν ἐργατῶν. Ἡ πιὸ βασικὴ ἀπόδειξις γιὰ τὴν πλάνη τοῦ Μαρξισμοῦ βρίσκεται στὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐπικράτησις τοῦ κομμουνισμοῦ δὲν ἔγινε στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἢ στὴ Μεγάλη Βρετανία, ὅπου, σύμφωνα με τὴ θεωρίαν τοῦ Μάρξ, ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ στὶς κρίσιμες ἀντινομίας καὶ στὴν προλεταριακὴ ἐπανάστασις, ἀλλὰ σημειώθηκε, ἀντίθετα, στὴν πιὸ καθυστερημένη μεγάλη χώρα τοῦ κόσμου, στὴ Ρωσία τοῦ 1917. Καὶ σημειώθηκε, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ μεγάλη καὶ συντριπτικὴ πολεμικὴ ἥττα, ὡς γεγονός «πολιτικόν», ὅπως, ἄλλωστε, ὡς «πολιτικόν» πάλι γεγονός (καὶ ὄχι ὡς κοινωνικὴ ἐπανάστασις) ἔγινε, μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνισμοῦ στὶς χώρες ἐκεῖνες ποὺ ἔπασαν στὰ χέρια τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας. Ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴν Ἀγγλία ὄχι μόνον δὲν προκάλεσε, ἀλλὰ ἀπέτρεψε τὴν ἐπανάστασις. Αὐτὸ εἶναι σήμερον, ἑκατὸ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ γένεσις τοῦ Μαρξισμοῦ, τὸ ἀντικειμενικὰ δεδομένο ἱστορικὸ γεγονός.

6.—Ἡ ὑπερέντασις τῆς τεχνικῆς, ἡ καταπληκτικὴ σὲ χρονικὴ ταχύτητα ἐναλλαγὴ τῶν φάσεων ποὺ σημειώνει ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τελεσίδικα καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἐποχὴ μας. Καὶ ἡ πραγματικότητα αὐτὴ διαμορφώθηκε προπάντων στὶς τελευταῖες δεκαετίες. "Ὅλα ὅσα προηγήθησαν ἦσαν μικρὰ ἢ μεγάλα προμηνύματα. Καὶ τὸ μεγάλο δραματικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς μας ποὺ συναρτήθηκε με τὴν παραπάνω πραγματικότητα δὲν εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀντινομία ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Μάρξ καὶ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ στὴν προλεταριακὴ ἐπανάστασις, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ καὶ στὴν ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς. Ἡ κυριαρχικὴ ἐπίδρασις τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐπάνω σ' ὅλους τοὺς τομείους τῆς ζωῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς, μιὰ ἐπίδρασις ποὺ στένεψε ξαφνικὰ τὰ περιθώρια γιὰ τὴ δράσις τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν παραγόντων τῆς ἱστορίας, εἶναι τὸ κρίσιμο πρόβλημα. Ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ποιήματα ποὺ ἔγραψε πρὶν παραδοθεῖ εἰρηνικὰ καὶ ἤπια στὸ φίλον του τὸ θάνατον, ἔλυσε τὸ πρόβλημα παιδαγωγικὰ, λέγοντας ὅτι ἡ μηχανὴ ἀπειλεῖ τὰ πάντα ὅσο δὲν ὑπακούει στὸ πνεῦμα. Μ' ἄλλα λόγια, πρέπει νὰ τὴν κάνουμε νὰ ὑπακούσῃ.

Ἡ συμβουλή εἶναι καλή, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἡ μεγάλη ἐπιστημονική καὶ τεχνική πρόοδος τῶν ἡμερῶν μας, ἔργο τοῦ ἴδιου μας τοῦ νοῦ καὶ τῶν χειρῶν μας, ξεπέρασε ἤ, ἔστω, πάει νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ μας· τὸ δημιουργημὰ πάει νὰ ξεπεράσει τὸ δημιουργό του, δημιουργώντας αὐτόματα, μὲ τὴ σειρά του κι' αὐτό, τέτοιους ἀντικειμενικούς ὄρους ζωῆς — παραγωγικούς, συγκοινωνιακούς, πληθυσμιακούς — πού ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στοὺς ὄρους αὐτούς, γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ παγκόσμια (μόνο ἢ παγκόσμια ὀργάνωση τοῦ τέτοιου ἐλέγχου μπορεῖ νάναί ἢ πολιτική λύση), ἔχει νὰ περάσει ἀπὸ πολλὰ στάδια, στάδια πού, ὡς πού νὰ τὰ διανύσουν οἱ ἄνθρωποι ὅλα, δὲν ξέρω ἂν θὰ ἀνθέξουν γιὰ νὰ φθάσουν στὸ τέρμα ἢ πόσες καταστροφές θὰ πρέπει νὰ ὑποστοῦν, καταστροφές βιολογικές καὶ ἠθικές, γιὰ νὰ φθάσουν στὸ τέρμα. Σὲ ποιὸ τέρμα; Ὅχι στὸ τέρμα· σὲ κάποια νέα ἀρχή, σὲ κάποια νέα ἐποχή. Καὶ ποιοὶ θάναί οἱ ἄνθρωποι πού θὰ φθάσουν στὸ τέρμα ἢ στὴ νέα ἀρχή; Ποιὰ θάναί ἢ ὄψη τους; Ποιὸ θάναί τὸ πνεῦμα τους καὶ ποιὰ ἢ καρδιά τους; Καὶ πόσοι θάναί οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ; Μήπως θάναί ὑπερβολικά πολλοὶ ἢ ὑπερβολικά λίγοι; Τὸ τέρμα ἢ ἡ νέα ἀρχή προϋποθέτει τὴν ὑπερνίκηση κινδύνων φοβερῶν. Μὲ τί μέσα θὰ ὑπερνικηθοῦν οἱ κίνδυνοι αὐτοὶ; Μὲ ποιὸ πνεῦμα; Μὲ ποια βούληση; Τὸ πνεῦμα πού τάσσεται νὰ ὑπερνικήσει τοὺς κινδύνους εἶναι κουρασμένο· ἢ βούληση εἶναι τσακισμένη. Αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς πού πρέπει νὰ δαμάσουμε — ἢ καταπληκτικὴ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς — ἔγινε ἀκριβῶς γεγονὸς, διαλύοντας τὴ σοφὴ ἀφέλεια ἢ δημιουργικὴ ἡρεμία πού προϋποθέτει ἢ πίστη, κλονίζοντας τὰ βάρη ἐκεῖνα πού ἐπάνω τους πρέπει νὰ στηριχθεῖ ἢ θέληση πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ τὰ δαμάσει. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ δραματικὴ ἀντινομία, καὶ ὄχι στὰ τεχνητὰ κοινωνιολογικά σχήματα τοῦ Μάρξ. Μήπως, ὅμως, δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ πίστη; Μήπως δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, ὡς κίνητρο ζωῆς καὶ ὡς πηγὴ ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας ἢ ἔστω καρτερίας, τὸ αἶσθημα ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄμεσο ὑλικὸ παρὸν τῆς ζωῆς μας, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, πέρ' ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ μας, πέρ' ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς μας; Οἱ αἰῶνες τῆς παρακμῆς τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, οἱ αἰῶνες πού ἀπὸ μέσα τους ἐπρόβαλε, ἀναγεννώντας τὶς φυχὲς καὶ ἀνακόπτοντας τὴν παρακμὴ, ὁ Χριστιανισμὸς,

μάς λένε ότι ή καταφατική απάντηση στα παραπάνω έρωτήματα δέ θάταν θεμιτή.

7.—"Αν εξαιρέσουμε τις τελευταίες φράσεις, όσα είπα ως έδω για την εποχή μας δεν άφορούσαν διόλου τὰ χαρακτηριστικά της εκείνα που την κάνουν νά μοιάζει με τούς πρώτους χριστιανικούς αιώνες. "Ως τώρα μίλησα για όσα κάνουν την εποχή μας νά διαφέρει ριζικά όχι μόνον από τούς αιώνες εκείνους, αλλά και από κάθε άλλη εποχή τής ιστορίας. Και οί διαφορές — τὰ είπα και στην άρχή του κεφαλαίου αυτού — είναι πολύ μεγαλύτερες από τὰ χαρακτηριστικά που μοιάζουν. 'Όστόσο, τὰ χαρακτηριστικά αυτά, όσο κι' αν πέφτουν σέ δεύτερη γραμμή μπροστά στη συγκλονιστικά πρωτότυπη ούσία τής εποχής μας, μπορεί νά μάς βοηθήσουν, αν τὰ συλλάβουμε και τὰ ζήσουμε μέσα μας έντατικά, στο έργο που έχουμε ταχθει, ως άνθρωποι τής εποχής μας, νά επιτελέσουμε.

Στην ιστορία έχει συμβεί πολλές φορές, τὸ ίδιο αίτιο νά προκαλεί διαφορετικά άποτελέσματα. Κ' έχει συμβεί, επίσης, τὸ ίδιο άποτέλεσμα νά προκαλείται από διαφορετικά αίτια. 'Η διαπίστωση αυτή μπορεί, βέβαια, νά όφείλεται στην ανεπάρκεια του νου μας νά διακρίνει και νά προσδιορίσει, μέσα στις άμέτρητες πλευρές και πτυχές των ιστορικών γεγονότων, τις πιὸ άποφασιστικές, δηλαδή εκείνες που άποτελούν τὸ πραγματικό αίτιο ένός ιστορικού φαινομένου ή τὸ πραγματικό άποτέλεσμα ένός ιστορικού δεδομένου. Έτσι μιλάμε συχνά στην ιστορία για «συμπτώσεις», ένῶ στη φυσική και στη μηχανική του σύμπαντος χωράει δυσκολώτερα ὁ ὅρος «σύμπτωση» και καταφεύγουμε σ' αυτόν σπανιώτερα, ὅπως είχε καταφύγει κι' αυτός ὁ Νεύτων, για μερικά άκραία, άκρότατα, φαινόμενα, άκραία για τή δική μας σκέψη και όχι, βέβαια, για την ίδια τή φύση. "Όπως και νάχουν, ὅμως, τὰ πράγματα, είτε πρόκειται για σύμπτωση είτε όχι, βέβαιο είναι οί αιώνες που χαρακτηρίζονται με τή γένεση και πρώτη εξάπλωση του Χριστιανισμού εμφανίζουν δυὸ σπουδαία κοινά χαρακτηριστικά με την εποχή μας, όσο κι' αν είναι ή φαίνονται άπόλυτα διαφορετικά τὰ ούσιαστικά δεδομένα των δυὸ αυτών εποχών, τὰ δεδομένα που προβάλλουν ως αίτια των κοινών αυτών χαρακτηριστικών. Τὸ πρώτο κοινὸ χαρακτηριστικό είναι ὅτι — και τώρα, ὅπως και τότε — οί φορείς του εξελιγμένου πολιτισμοῦ, τής βασισμένης σέ συστηματική παρά-

δοση αιώνων πνευματικῆς καὶ κοινωνικοπολιτικῆς καλλιέργειας, — τότε, ὁ ἑλληνορωμαϊκός, καὶ σήμερον, ὁ δυτικὸς κόσμος —, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιᾶ βαθύτατη δυσπιστία γιὰ καθετὴ πού δὲν εἶναι ἐγκόσμια καὶ ἐφήμερο, χαρακτηρίζονται, μάλιστα, καὶ ἀπὸ μιᾶν ἐπικίνδυνη θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀπάθεια ἢ πνευματικὴ κόπωση. Τὸ δευτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι — καὶ τώρα, ὅπως καὶ τότε — αὐτὸν τὸν κουρασμένο καὶ ἄπιστο ἢ δύσπιστο κόσμον τὸν ἀπειλοῦν κύματα λαῶν ἢ κοινωνικῶν στρωμάτων πού ὡς ἀκέραιες μᾶζες, χωρὶς ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση, διεκδικοῦν μὲ μιᾶ πρωτόγονη ὄρμη ν' ἀρπάξουν στὰ χέρια τους τὰ ἡνία τῆς ἱστορίας.

8.—" Ἄς σταθοῦμε στὸ πρῶτο κοινὸ χαρακτηριστικόν. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι, ὅταν οἱ "Ἕλληνες ἔπαφον νάχουν νωπὸ τὸ αἶσθημα τῆς χαρᾶς γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀξιών τῆς ἐπίγειας καὶ ἐφήμερης ζωῆς, ἔπεσαν — οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος πού πνευματικὴ κοιτίδα του ἦταν τὸ ἄστυ τῶν Ἀθηνῶν — στὸ ψυχικὸ καθεστῶς τῆς ἐπικίνδυνης ἀμφιβολίας γιὰ τὰ πάντα, ὄχι πιά μόνο γιὰ τὰ αἰώνια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἐπίγεια καὶ ἐφήμερα, ὄχι πιά μόνο γιὰ ὅσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσα συνιστοῦν τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. "Ἔτσι, χάθηκε ἢ πῆγε νὰ χαθεῖ ἡ θέληση γιὰ τὴν παράταση ὁποιασδήποτε ἱστορικῆς ἀποστολῆς. Κι' ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ Χριστιανισμὸς, οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ δὲ θάδβρισκαν σχεδὸν τίποτα μπροστὰ τους πού νὰ τὸ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ τοὺς λυτρώσει καὶ τοὺς ἴδιους, ὁμοιᾶ καὶ ἀβίαστα, ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα.

Στὶς μέρες μας, συμβαίνει κάτι ἀνάλογο. "Ὅσοι ἀνήκουμε στὸ δυτικὸν κόσμον, ἀφοῦ ἀναλάβαμε ἱστορικὰς δυνάμεις μὲ τὸν Χριστιανισμὸν, ἀφοῦ, σωστότερα, μᾶς βόηθησε ὁ Χριστιανισμὸς ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ γιὰ νὰ διατηρήσουμε, ν' ἀνανεώσουμε καὶ νὰ συνεχίσουμε τὴ μεγάλη ἑλληνικὴ κληρονομιά, ἀφοῦ πιστέψαμε, ἐλπίσαμε, παρηγορηθήκαμε, καὶ — πιστεύοντας καὶ ἐλπίζοντας — πολεμήσαμε, ἰδρύσαμε κράτη, ὀργανώσαμε πολιτεύματα, ἐχτίσαμε νέους πνευματικοὺς καὶ ὕλικους κόσμους, ἐφθάσαμε σ' ἓνα σημεῖον πού τὴν πίστη τὴ διαδέχθηκε, σὲ εὐρύτατους κύκλους, ἡ ἀπιστία, τὴν ἐλπίδα ἢ ἀμφιβολία γιὰ ὅλα ἢ καὶ ἡ ἀπόλυτη μεταφυσικὴ ἀπελπισία, τὸν ἱστορικὸν δυναμισμό ἢ κόπωση. Πρὶν φθάσουμε στὸ σημεῖον αὐτό, πού στὴ δυτικὴν Εὐρώπην προ-

δύλλει πιό χτυπητό, περάσαμε από ένα στάδιο επίγειας αντάρκειας. "Όταν άρχισε να υποχωρεί ή πίστη και ή μεταφυσική έλλπιδα — κι' αυτό άρχισε από τον ΙΗ' αιώνα, αλλά κρυστάλλώθηκε ως ιστορικό φαινόμενο, μαζί με την κρυστάλλωση του άστικου πολιτισμού και της άστικής νοοτροπίας, στο δεύτερο ήμισυ του ΙΘ' και στις άρχές του Κ' αιώνα — δέν ήρθε άμέσως ή δέμπηκε άμέσως στη συνείδηση όλων των «μορφωμένων» ή μελαγχολική αμφιβολία για τὰ πάντα και τὸ νόημα του κενού, αλλά παρεμβλήθηκε ένα στάδιο που έκαμε πολλούς «άστους», πολιτικούς, έρευνητές, σοφούς, να υπερηφανεύονται για τήν άπιστία ή «άθειαν» τους. Πλαίι στους μελαγχολικούς, τους άπαισιόδοξους, τους άδιάφορους που μέσ' στην άδιαφορία τους ζούσε κ' ένα αίσθημα βαθειάς οδύνης, πλαίι στους «βυρωνικούς» και τους φορείς μιάς κρίσιμης και επικίνδυνης άνίας, πρόβαλε ένας κόσμος με χαρούμενα πρόσωπα γεμάτα βέβηλη άυτοκεποίθηση, με γελαστές γενειάδες και θριαμβευτικά «κυματίζουσες» βελάδες και ρεντιγκότες. 'Ο κόσμος αυτός ήταν ο κόσμος των αισιόδοξων άθεϊστών που, προπάντων στη Γαλλία, όπου παίχθηκε για κάμποσες δεκαετίες ή ήθική ιστορία του κόσμου, θεωρούσαν τιμή τους να κραυγάζουν ότι είναι άθεοι, θεωρούσαν τὸ στερητικὸν ἔλφα ως ποσοτική προσθήκη και ὄχι ως στέρηση, ως θέση και ὄχι ως άρνηση.

Ἡ στάση αὐτοῦ του κόσμου των «μορφωμένων» άστών δέν έχει καμιάν ὁμοιότητα, καμιὰ βιολογική ή πνευματική σχέση, με τους κλασικούς εκείνους "Έλληνες που, στην ὠρα της έφηβικής αισιοδοξίας τους, είχαν άρκεσθεί στα έγκόσμια. Οί "Έλληνες αὐτοί — ὅπως βγαίνει καθαρά από τους Πλατωνικούς διαλόγους — δέν έκόμπαζαν διόλου για τήν «άπιστία» τους προς τὰ υπερφυσικά και αιώνια. Είχαν «μετρημένες» τīs αμφιβολίες τους. Για κανένα σοβαρό 'Αθηναίο δέν ήταν ή άθειά τίτλος. Κανένας δέν περιφρονούσε τὸ άγνωστο. Τὸ φοβόταν, μάλιστα, κάπως, αλλά και ὁ φόβος του ήταν μετρημένος και τὸν εδάμαζε ὁ καθαρὸς νους ή ή κλασική αισθητική στάση της ψυχής. Μιά έφηβική σοβαρότητα και άριστοκρατική άξιοπρέπεια κατείχε τὸν κλασικὸν "Έλληνα στη σχέση του με ὄλα, στις βεβαιότητες και στις αμφιβολίες του, στη διανοητική και στην έρωτική του ζωή, στη σχέση του με τους θεούς και στη σχέση του με τους ανθρώπους.

Δὲν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀστοὺς τοῦ 10^{οῦ} αἰῶνα πού, φθά-
νοντας ξαφνικά ἐκεῖ πού δὲν περίμεναν νὰ φθάσουν, ὡστόσο γερον-
τομπασμένοι ὡς κοινωνικὴ τάξη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ὅμοιοι μὲ
τὸν ἐφηβικὸν Ἕλληνα, ξαφνικοὶ κύριοι τῆς θετικῆς ἐπιστήμης
πού τοὺς ἔκαμε νὰ νομίζουν ὅτι τὰ ξέρουν ὅλα, ἀσύδοτοι κύριοι
τῆς δημοσιότητος πού ὁ καθημερινὸς τύπος καὶ τὸ βῆμα βουλῶν
καὶ συνεδρίων τὴν ἔκαμε προσιτὴ σὲ πολλοὺς, σὲ διάσημους καὶ
σὲ ἄσημους, ἐνόμισαν ὅτι δὲν εἶχαν ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ Θεοῦ οὔτε
ἀπὸ τὸ θεῶς μπροστὰ στὸ ἄγνωστο, καὶ ἦταν ἄμετροι σὲ κάθε
σκέψη καὶ χειρονομία τους.

Ἄλλὰ κι' αὐτὸ δὲ μπορούσε νὰ διαρκέσει πολὺ. Ἡ φυσικὴ
ἐπιστῆμη ἔγινε φοβερὰ πολὺπλοκῆ, καὶ ἄγγισε, πρὸς τὴν κατεύ-
θυνση τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, τοῦ παγκόσμιου χώρου καὶ
τοῦ ἀτόμου, προβλήματα φοβερὰ λεπτὰ καὶ δύσκολα πού δὲ μπο-
ρούσαν πιὰ νὰ χωρέσουν στὶς ἐγκυκλοπαιδικὲς ἐπιτομὲς «θετι-
κῆς» φιλοσοφίας πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ διανοητικὰ αὐτάρκειες
καὶ ἄθεοι ἀστοί. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ πού νόμισαν ὅτι τὴν εἶχαν
ὀριστικὰ δαμάσει μὲ τὶς χειρονομίες καὶ ἀγορεύσεις τους καὶ
ὅτι θὰ κυλοῦσε σύμφωνα μὲ θετικὲς ἐπιστημονικὲς προβλέψεις,
μπερδεύτηκε τόσο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας καὶ ὀδήγησε, στὰ
1914, σὲ μιὰ τέτοια παγκόσμια τραγωδία πού δόθηκε γρήγορα
τέρμα στὴ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ μακαριότητα τῶν στεγνῶν θετι-
κιστῶν. Κ' ἡ ἀμφιβολία ἢ ἀπιστία γιὰ καθετὶ τὸ ὑπερκόσμιον
καὶ μεταφυσικὸ ἔπαψε νὰ εἶναι πηγὴ εὐδαιμονίας καὶ ἄρχισε νὰ
γίνεται πηγὴ ὀδύνης, συνείδηση κενοῦ, ἀφορμὴ μαρασμοῦ ἢ πρόσ-
χημα ἀσύδοτης ὑλοφροσύνης. Καὶ στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖον —
τῆς ἀσύδοτης ὑλοφροσύνης — ὑπάρχει κάποια ἀναλογία ἀνάμεσα
στὴν ἐποχὴ μας καὶ στοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς παρακμῆς.

Τὸ ψυχικὸ κενόν, προπάντων στὴν ἄρχουσα τάξη, εἶναι στὶς
μέρες μας, στὴ σφαῖρα τοῦ δυτικοῦ κόσμου πού ἦταν καὶ παλεύει
νὰ μείνει τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας, κρισιμώτατο καὶ ἐπικίνδυνον.
Σὰν ἄμεση συνάρτηση τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ, πού ἀπλώνεται
περισσότερο ὅσο ὑποχωρεῖ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, προβάλλει
καὶ τὸ κενόν πού δημιουργεῖται μὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἀνάγκης
τοῦ ἀνθρώπου νὰ καλλιεργεῖ τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη. Στὶς
ἀρχὲς κιόλας τοῦ 10^{οῦ} αἰῶνα, ὁ Πήκοκ, ποιητῆς ὡστόσο ὁ ἴδιος,
ἔγραψε τὸ περίφημον δοκίμιον πού καταλήγει στὸ συμπέρασμα
ὅτι ἡ ποίηση δὲν ἔχει πιὰ λόγον νὰ ὑπάρχει. Καὶ τοῦ ἀπάντησε,

βέβαια, ὁ φίλος του ὁ Σέλλεϋ, ὑπερασπίζοντας τὴ θεία ὑπόστασι
τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τὴν ἀπάντησιν στὸν Πήκοκ τὴν ἔδωσαν,
ἐπίσης, καὶ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἔντονης καὶ θαυμαστῆς ποιητικῆς
δημιουργίας ποὺ ἐπακολούθησαν. Καὶ δὲν ἦταν μόνο ἡ ποιητικὴ
δημιουργία, στὸν 19^ο αἰῶνα, θαυμαστή, ἀλλὰ ἀνταποκρίθηκε
καὶ σὲ μιὰ φανατικὴ ζήτησι, σ' ἓνα πολὺ μεγάλο ἀναγνωστικὸ
κοινό. Ὁ ἀσπὸς ἦταν πολυπλευρὸς· εἶχε καὶ τὴν ἔντονη εὐαισθη-
σία του, τὸν ρωμαντισμὸ του, τὶς καλλιτεχνικὲς του ἀδυναμίες
(ἔστω καὶ ἂν τὶς εἶχε περισσότερο ὡς ὠραῖες ἀδυναμίες παρὰ
ὡς ἀδρὲς γραμμῆς). Ὡστόσο, ἡ κρίσις ποὺ μ' ἓνα χαρακτηρι-
στικὸ ἐγγλέζικο φλέγμα εἶχε ἀναγγεῖλει ὁ Πήκοκ, σημειώθηκε
ὀπώσδηποτε, ἔστω καὶ ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα. Ὁ ποιη-
τῆς καὶ ἡ ποίησις ἔπαψαν στὴ ζωὴ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν νὰ
ἔχουν τὴ σημασίαν ποὺ εἶχαν ἄλλοτε καὶ ποὺ διατήρησαν ὡς τὶς
ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας. Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε (ποὺ αὐτὸς ἀνήκει
μᾶλλον στὸ μεταβατικὸ στάδιον τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα), ὁ Βαλερὺ
καὶ ὁ Ἐλιοτ — καὶ ἀναφέρω τοὺς πιὸ μεγάλους — μπορεῖ νὰ
ἔσωσαν ἢ νὰ σώζουσιν ἀκόμα τὴν ποίησις, ἀλλὰ τὴν σώζουσιν γιὰ τὸν
ἑαυτὸ τους καὶ γιὰ λίγους, ὄχι γιὰ τὴ συνείδησι πολλῶν. Ὁ
Ὅμηρος ἢ ὁ Πίνδαρος, ὁ Δάντης, ὁ Σαίξπηρ, ὁ Γκαίτε, ὁ Βίκτωρ
Οὐγκὼ ἦταν ποιητῆς τοῦ λαοῦ τους καὶ ὄλων τῶν λαῶν. Ποιὸς
εἶναι σήμερα ποιητῆς τοῦ λαοῦ του; Ποιὸν ἀγκαλιάζει ἡ ψυχὴ
ὀλόκληρων γενεῶν; Οἱ τρεῖς ποιητῆς τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ ἐμνημό-
νευσα, μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλοι, ὅπως καὶ οἱ μεγάλοι ἄλλων ἐπο-
χῶν· ὡστόσο ἡ ψυχὴ τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων — τῶν «μορ-
φωμένων» ποὺ διαβάζουσιν — στένεψε καὶ δὲν τοὺς χωράει.

Στένεψε ἡ ψυχὴ καὶ γιὰ τὴν ποίησις, ὅπως καὶ γιὰ τὴν
πίστις, γιὰ καθετὴ τὸ ἀνεπίκαιρον, τὸ μὴ ἐφήμερον, τὸ μὴ στιγμιαῖον.
Ὅταν ἡ στιγμὴ ἔγινε τόσο ὑπερτροφικὴ ὥστε εἶναι γιὰ κάθε
ἀκροατὴ ραδιοφώνου ψυχολογικὰ ταυτόχρονη μὲ κάθε στιγμὴ σὲ
ὅποιοδήποτε ἄλλο σημεῖον τῆς ὑδρογείου, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν
ἔχει ἀνάγκη νὰ περιμένει μῆνες ἢ ἔστω μέρες γιὰ νὰ πληροφο-
ρηθεῖ τὸ τί γίνεται στοὺς ἀντίποδες, ὅταν τὰ ἱστορικὰ γεγο-
νότα ποὺ ἄλλοτε περπατοῦσαν ἀργὰ ἐπάνω στὴ γῆ καὶ τὰ πολὺ
καβάλα σ' ἄλογο ἢ μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ μαραθωνοδρόμου, δια-
σχίζουσιν τὸ χρόνο μὲ τὴν ταχύτητα ἑκατοντάδων χιλιομέτρων τὴν
ὥρα, ὅταν τὸ στρίμωγμα τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινὴ ζωὴ
εἶναι τέτοιο ποὺ καὶ τὸ βᾶδισμα στοὺς δρόμους πρέπει νὰ ρυθ-

μίξεται με την αυτόματη έναλλαγή χρωματιστῶν λαμπτήρων, πῶς μπορούσε νὰ μὴ στενεύει ἡ ψυχὴ καὶ νὰ μὴ χάσει ἓνα μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τὸ χῶρο της, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο της; "Ασχετα, μάλιστα, κ' ἀπὸ τὸ καθαρὰ μηχανικὸ στρίμωγμα ποὺ ἔχει ὑποστεί ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου οἷς μέρες μας καὶ ποὺ δὲν τῆς ἀφίνει τόπο καὶ χρόνο γιὰ νὰ καλλιεργήσει μέσα της ὅσα δὲν εἶναι στιγμιαία καὶ ἄμεσα, ἦρθε καὶ ἡ ἀμείλικτη ἐκλογίκευση τοῦ νοῦ ποὺ με τὴν καταπληκτικὴν πρόοδο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἔκαμε τὸν ἀνθρώπο νὰ δυσπιστεῖ σὲ καθεὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένο. Ἡ ποίηση ἔγινε, ἔτσι, περιττὴ καὶ γιὰ τοὺς πῶς πολλοὺς ποὺ ἄλλοτε θάβρισκαν κοντὰ της ἓνα βαθύτερο λόγο πνευματικῆς ζωῆς· κ' ἡ πίστη ἔγινε ὑπόπτη, χωρὶς στὴ θέση της νὰ μπεῖ κάτι ἄλλο, χωρὶς τὸ κενό, ποὺ δημιουργεῖται με τὴ σύμπτυξή της, νάναί σὲ θέση νὰ τὸ πληρώσει ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη καταφέρνει πολλὰ, πάρα πολλὰ· δὲν καταφέρνει, ὡστόσο, νὰ πάρει τὴ θέση τῶν δυνάμεων ποὺ ἐκτοπίζει· κ' ἔτσι δημιουργεῖται τὸ μεγάλο δίλημμα· ὅσο περισσότερο προοδεύει ὁ ἀνθρώπος στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνικὴ, τόσο λιγώτερο ἱκανοποιεῖ τὶς βαθύτερες ἀνάγκες τῆς ψυχῆς του. Καὶ τὸ δίλημμα εἶναι τραγικόν. Δὲν ἦταν, δὲν εἶναι, οὔτε θάναί ποτὲ στὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀναστείλει τὴν πορεία τοῦ νοῦ του στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνικὴ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἄλλες βαθύτερες ἀνάγκες του. Ἀλλὰ καὶ νῶπιν στὸ χέρι του νὰ τὸ κάμει, θὰ εἶχε τάχα τὸ δικαίωμα ν' ἀναστείλει τὴ «γνώση» του; Θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα, τάχα, νὰ πεῖ ὅτι δὲ θέλει νὰ ξέρει περισσότερα ἀπ' ὅσα ξέρει; "Ὅτι δὲ θέλει νὰ κατασκευάσει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχει κατασκευάσει; Δὲ θῶπιν, τάχα, ἀκόμα μεγαλύτερη ἢ ἦττα ποὺ θὰ εἶχε ὑποστεί ἡ πίστη, ἂν, γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ἀκεραιότητά της, ἀποφάσιζε ὁ ἀνθρώπος ν' ἀναστείλει τὴ γνώση; Τὸ δοκίμασε κάποτε ἡ πίστη — σωστότερα: ὄχι ἡ πίστη, ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία — καὶ ἔκαψε ζωντανὸν τὸν Τζιορντάνο Μπρούνο καὶ ἔριξε στὴ φυλακὴ τὸν Γαλιλαῖο. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει, πρόσφερε ἡ ἐκκλησία στὴν πίστη μιὰ πολὺ κακὴ ὑπηρεσία· τὴν ἔκαμε νὰ ἡττηθεῖ. Καὶ ποιὸ ἦταν, ἄλλωστε, τὸ ἀποτέλεσμα; Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος στὴν ἐπιστήμη δὲν ἀνακόπηκε· δὲ μπορούσε ν' ἀνακοπεῖ, οὔτε ἔπρεπε ν' ἀνακοπεῖ. Ἡ πίστη ποὺ ἔχει ἀνάγκη νὰ τραφεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια, δὲν εἶναι πίστη, εἶναι πρόληψη, δὲν ἔχει σχέση με τὸ ἀγνωστό,

ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὸ γνωστό. Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, δὲ δημιουργήθηκε γιὰ ἐκτοπίσθησαν οἱ προλήψεις ἢ γιὰ διαφεύσθησαν μερικὰ δόγματα τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ δημιουργήθηκε γιὰ, χωρὶς νὰ τὸ θέλει αὐτὸ ἡ γνῶσις, τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων συγχέει τὸ κράτος τοῦ γνωστοῦ μὲ τὸ κράτος τοῦ ἀγνωστοῦ καὶ νομίζει ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ πρώτου περιορίζει ἢ καὶ ἐξουδετερώνει τὸ δεύτερο. Καὶ ὅπως ἡ πίστις — ἡ συμβατικὴ πίστις, ἡ ἐκκλησιαστικὰ κυρωμένη — τάβαλε ἄλλοτε ἀπὸ πρόληψη μὲ τὴν γνῶσις, ἔτσι καὶ ἡ γνῶσις — ἡ συμβατικὴ γνῶσις, ὅπως κυκλοφορεῖ στὰ μυαλὰ τῶν πολλῶν — τὰ βάζει σήμερα ἀπὸ πρόληψη μὲ τὴν πίστις. Κ' ἡ ψυχὴ ποὺ ἔπαψε πιά νὰ παίρνει τὴν ἀλαξονικὴ στάση τοῦ ἀθεϊσμοῦ, ὅπως τὴν ἔπαιρνε στὰ φουσκωμένα στήθη κάμποσων ἀστῶν στὰ τέλη τοῦ 10' αἰῶνα, μαφαζώνει, γεμίζει ἀμφιβολίες ἢ μᾶλλον ἀδειάζει καὶ πνίγεται μέσα στὴν αἴσθησις ἑνὸς φοβεροῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ.

Τὸ κενὸ αὐτὸ εἶναι ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο ποὺ ἔνωσαν μέσα τους οἱ ἄνθρωποι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὶς ὥρες ποὺ ἄρχισε νὰ προβάλλει ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ νὰ τὸ πληρώσει. Τὰ αἴτια τοῦ κενοῦ, τότε, μπορεῖ νὰ εἶχαν μιὰ διαφορετικὴ ἱστορικὴ γενεαλογία· ὡστόσο, τὸ ἀποτέλεσμα καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις εἶναι τὸ ἴδιο· τὸ κενὸ δὲν ἔχει ποιότητα, εἶναι ἀπλούστατα κενό, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ αἰτιολογία του.

9. — Ἔρχομαι τώρα στὸ δεύτερο χαρακτηριστικὸ ποὺ ἐμφανίζει τὴν ἐποχὴ μας νᾶχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὅπως καὶ στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς, ἔτσι καὶ σήμερα, ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων — ἡ ψυχὴ ποὺ τὴν πνίγει ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ — πολιορκεῖται. Πολιορκεῖται ἀπὸ βαρβάρους. Ὅπως καὶ τότε, ἔτσι καὶ σήμερα, ὁ κόσμος ποὺ ἔχει ταχθεῖ νὰ συνεχίσει τὴν παράδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δυτικὸς — ὅπως τὸν λέμε — κόσμος, δὲ φτάνει ὅτι ἔχει χάσει μέσα του, ὅπως εἶχε χάσει κι' ὁ ἑλληνορωμαϊκός, τὴν ἱστορικὴ του αἰσιοδοξία — πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὸ ἀδειασμα τῆς ψυχῆς του —, ἀλλὰ ἀπειλεῖται καὶ ἀπὸ ἓνα νέο κόσμον ποὺ καὶ γεωγραφικά, δηλαδὴ ἀπ' ἔξω, καὶ ἐσωτερικά, μέσ' ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κοινωνικοὺς του κόλπους, τὸν περισφίγγει. Τότε, στοὺς αἰῶνες ποὺ πρόβαλε ὁ Χριστιανισμὸς, τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον τὸν ἀπει-

λούσαν οι βάρβαροι, φυλές και στίφη που είχαν επίσης δικαίωμα, κ' είχαν πάντως τή δύναμη, να διεκδικήσουν τή θέση τους στην Ιστορία. Σήμερα, τὸ δυτικὸ κόσμος τὸν ἀπειλοῦν μάζες λαῶν που δὲν προβάλλουν, βέβαια, γιὰ πρώτη φορά στην Ιστορία, ἀλλὰ που μὲ μιὰ τεχνητὴ μεταμόρφωση — τὴ μεταμόρφωση αὐτὴ τὴν ἐπραγματοποίησε τὸ ὀλοκληρωτικὸ πολιτικὸ σύστημα τοῦ κομμουνισμοῦ — παίρνουν λίγο ἢ πολὺ τὴν ἱστορικὴ θέση, καὶ οἰκειοποιοῦνται τὸν πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ ἀδιαφοροποίητο μαζικὸ χαρακτήρα τῶν βαρβάρων.

Δὲν πρόκειται, στίς γραμμὲς αὐτές, νὰ πάρω καμιὰ πολιτικὴ θέση ἀπέναντι τοῦ κομμουνισμοῦ. Παρομοιάζοντας τὸν κομμουνιστικὸ κόσμος μὲ τοὺς βαρβάρους τοῦ βορρᾶ που ἀπειλοῦσαν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμος, δὲν ἐπιδιώκω νὰ τὸν μειώσω. Ἡ παρομοίωση εἶναι ἄσχετη ἀπὸ κάθε ἠθικὴ ἢ πολιτικὴ κρίση. Εἶναι βασισμένη σὲ μερικὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά. Στίς γραμμὲς αὐτές θὰ ἐπιχειρήσω μάλιστα νὰ μιλήσω ὅσο μπορῶ πρὸς ἀκομμάτιστα, πρὸς ἀντικειμενικά. Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ βγῶ κάπως ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μου καὶ ν' ἀτενίσω τὸ πρόβλημα ἀπ' ἔξω, ἀπὸ μακριά. Θὰ τὸ κατορθώσω τάχα; Μέσα μου τὸ κατορθώνω κάπου - κάπου. Τὸ κατορθώνω σὲ ὦρες ἀπόλυτης μοναξιάς, ὅταν γίνομαι ξένος πρὸς τοὺς δικούς μου καὶ φίλος τῶν ἀγνωστων ἢ καὶ τῶν ἐχθρῶν μου.

Ζώντας στην ἐποχὴ μου, ἔπρεπε νὰ πάρω θέση σὲ ὅλα. Καὶ πῆρα θέση σὲ ὅλα. Δὲ μποροῦσα καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κάμω ἀλλιώως. Ζοῦμε τὸν πρῶτο παγκόσμιον ἐμφύλιον πόλεμον. "Ὅ,τι ἦταν τὸ ἄστυ γιὰ τὸν κλασικὸν Ἀθηναῖον, εἶναι ὁ κόσμος, ἡ γῆ ὀλοκληρῆ, γιὰ μᾶς. Κι' ὁ Ἀθηναῖος, ὅταν στὸ ἄστυ ἐστασίαζε μιὰ μερίδα πολιτῶν, θεωροῦσε χρέος τιμῆς νὰ πάρει θέση καὶ νὰ σηκώσει ὄπλα. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι στὴ δημοκρατία ὁ νόμος τῶν νόμων. Τῶν ἀνθρώπων, ἔστω, νόμων. "Ἐτσι, ὑπακούοντας στὸ νόμον αὐτόν, πῆρα θέση σὲ ὅλα. Θέση ὑπεύθυνη. Αὐτό, ὅμως, δὲ μ' ἐμπόδισε νὰ ξέρω — καὶ νὰ τὸ λέω μέσα μου στὰ διαλείμματα τῆς μάχης καὶ σὲ ὦρες μοναξιάς — ὅτι καὶ στὴν παράταξη τῶν ἀντιπάλων ὑπάρχουν ἄνθρωποι καλοὶ καὶ τίμιοι, ὅπως καὶ στὴν παράταξη τῆ δικῆ μου ὑπάρχουν ἄνθρωποι κακοί. Κι' αὐτὸ που λέω μέσα μου, τὸ γράφω σήμερα καὶ τὸ διατυπώνω σὲ μιὰ φράση ὑπεύθυνη που θάβλεπα πολὺ, ἂν μποροῦσε, νὰ τὴν γράψει κάποτε καὶ κάποιος ἀπὸ τὴν παράταξη τῶν ἀντιπάλων. Δὲν εἶναι,

τάχα, ἡ φράση αὐτὴ τὸ πρῶτο βῆμα πού μου δίνει τὸ δικαίωμα ν' ἀντικρύσω τὴν ἐποχὴ μου, βγαίνοντας ἔξω ἀπὸ τὰ πάθη της, ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ χρόνου πού τὴν χαρακτηρίζει; Ἴσως εἶναι. Ἴσως, ὅμως, καὶ νὰ μὴν ἀρκεῖ γιὰ νάναί τὸ πρῶτο ἀκέ-
ραιο βῆμα.

Ὡστόσο, ἡ πρόθεσή μου, στὶς γραμμὲς αὐτές, εἶναι νὰ κάμω τὸ τέτοιο βῆμα. Νάμαι ὅσο μπορῶ πιὸ ἀκομμάτιστος. Παρομοιά-
ζοντας, λοιπόν, τὸν κομμουνιστικὸ κόσμον μὲ τοὺς βαρβάρους πού ἀπειλοῦσαν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, κάνω μιὰ τοποθέτηση ἠθικὰ ἀχρωμῆ καὶ πολιτικὰ οὐδέτερη.

10. — Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ, τῶν γερμανι-
κῶν λαῶν πού ὁ Τάκιτος, ζώντας στὰ τέλη τοῦ Α' καὶ στὶς ἀρ-
χὲς τοῦ Β' αἰῶνα, ἔχει περιγράψει μὲ σεβασμὸ καὶ συμπάθεια,
εἶν' ἓνα φαινόμενο πού χαρακτηρίζει σχεδὸν ὀλόκληρη τὴ ρω-
μαϊκὴ ἱστορία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ἰούλιος Καίσαρ ἐμπόδισε
γιὰ αἰῶνες τὴ συγχώνευση τῶν Γαλατῶν μὲ τοὺς Γερμανοὺς (μιὰ
συγχώνευση πού ἔγινε πολὺ ἀργότερα μὲ τὸ γερμανικὸ λαὸ τῶν
Φράγκων), κ' ἔριξε τοὺς Γερμανοὺς πέρα ἀπὸ τὸ Ρῆνον. Ἡ πρώτη,
ὡστόσο, μεγάλη κρίση πού προκάλεσαν στὸ ρωμαϊκὸ κράτος οἱ
ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων συνέπεσε (κι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαίον)
μὲ τὴ φοβερὴ ἐσωτερικὴ — πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ — κρίση τῆς Ρώ-
μης στὸν Γ' αἰῶνα, δηλαδὴ στὸν αἰῶνα πού ἡ ἀνώμαλη διαδοχὴ
τῶν αὐτοκρατόρων, συνυφασμένη τίς πιὸ πολλὰς φορὲς μὲ φόνους
καὶ συνεχεῖς προδοσίαις καὶ ἐξεγέρσεσι τῶν ξεπεσμένων ρωμαϊ-
κῶν λεγεῶνων, εἶχε καταστήσει ἓνα φαινόμενο τῆς καθημερινῆς
ζωῆς. Καὶ πῆρε τὴ δραματικώτερη μορφή της ἡ πρώτη αὐτὴ με-
γάλη κρίση ἐπιδρομῶν στὶς μέρες τοῦ συνετοῦ Οὐάλλεριανοῦ καὶ
τοῦ ἄμυαλου Γαλλιανοῦ. Οἱ Φράγκοι, οἱ Ἀλαμανοὶ καὶ οἱ Γότθοι
συνθλίβουν καὶ ποδοπατοῦν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἐνῶ ταυτόχρονα
ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν Σαπώρης ὁ Α' ξεχύνεται στὴν Ἀρμενία,
στὴ Μεσοποταμίαν, στὴν Καππαδοκίαν καὶ στὴν Κιλικίαν, αἰχμα-
λωτίζει καὶ ἐξευτελίζει τὸν Οὐάλλεριανόν (τὸ μόνον Ρωμαῖον αὐτο-
κράτορα πού ἔπεσε καὶ πέθανε στὰ χέρια ἐχθρῶν), καὶ ἀντιμε-
τωπίζεται τελικὰ ὄχι ἀπὸ Ρωμαίους, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ὀδοάναθον,
ἓναν Ἀραβὸν ἢ Σύρον τῆς Παλμύρας. Ὅσο φοβερὴ, ὅμως, κι' ἂν
ἦταν, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Περσῶν δὲν ἀπέειλε τόσο ἄμεσα τὸ οἰκο-
δόμημα τῆς Ρώμης, ὅσο τὸ ἀπέειλεσαν οἱ ταυτόχρονοι ἐπιδρομῆς
τῶν γερμανικῶν λαῶν. Οἱ Φράγκοι περνοῦν τὸ Ρῆνον, διασχίζουν

τῆ Γαλατία, ξεπερνοῦν τὰ Πυρρηναία, ξεχύνονται στὴν Ἰσπανία καὶ φθάνουν ὡς τὴ βόρειο Ἀφρική. Οἱ Ἀλαμανοὶ περνοῦν τὸ Δούναβη, ὁρμῶν στὴ Λομβαρδία καὶ ἀπειλοῦν τὴν ἴδια τὴν πόλιν τῆς Ρώμης. Καὶ οἱ Γότθοι παίρνουν τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀνατολὴ καί, ἀφοῦ ἔγιναν κύριοι τῆς πλούσιας Οὐκρανίας, ἐπιχειροῦν, ὑστερ' ἀπὸ μιὰ θριαμβευτικὴ διαδρομὴ ὡς τὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσης πρὸς τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ κυριεύσουν καὶ νὰ λεηλατήσουν τὴν Τραπεζούντα, μιὰ φοβερὴ ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσης πρὸς τὸ Βόσπορο, εἰσβάλλουν στὴ Μικρὴ Ἀσία, λεηλατοῦν τὴ Βιθυνία, καὶ μὲ ὁρμητήριο τὸ Βόσπορο περνοῦν τὸ Αἰγαίον καὶ φθάνουν στὴν Ἀθήνα, στὴ Θήβα, στὴν Κόρινθο, στὸ Ἄργος, στὴ Σπάρτη. Ποτὲ ὁ τρόμος, ὁ θρήνος καὶ τὸ πένθος δὲν εἶχαν ἀπλωθεῖ ἐπάνω στὸ ρωμαϊκὸ κράτος σὲ τόση ἔκταση, σὲ ὅση ἀπλώθηκαν τὶς μέρες ἐκεῖνες, δηλαδὴ περίπου ἀπὸ τὰ 250 ὡς τὰ 270. Κ' ἦρθαν, βέβαια, ὥρες καλύπτερες πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ κράτος αἰσθάνθηκε πάλι κάποιαν ἀσφάλεια, ἦρθαν οἱ ὥρες τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ παραμόνευαν ἀπειλητικὰ ἢ καὶ ἐπιχειροῦσαν μικρότερες ἐπιδρομὲς ὡς πρὸς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνα ἀρχίζει νέα σειρά φοβερῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ νεαρὸς Ἀλάριχος τῶν Βησιγόθων λεηλατεῖ τὰ Βαλκάνια καὶ κυριεύει τὴν Ἑλλάδα, περνάει ἀπὸ τὴν Ἠπειρὸν στὴν Ἰταλία, λεηλατεῖ τὴ Ρώμην καὶ πεθαίνοντας στὰ 410, τριαντατεσσάρων ἐτῶν, στὴ Κοσέντσα, ἐνταφιάζεται — καὶ τὸν ρωμαντικὸν αὐτὸν ἐνταφιασμό του τὸν τραγουδάει σὲ μιὰ ὑποβλητικὴ μπαλάντα τοῦ ὁ κόμης φὸν Πλάτεν — στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Μπουζέντο. Πρὶν σβύσει ὁ ὑπερήφανος Ἀλάριχος, οἱ Φράγκοι κυριεύουν τὴ Φλαμανδία καὶ κάμποσες ἐπαρχίαι δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ρήνο, ἄλλοι γερμανικοὶ λαοὶ — καὶ ἀνάμεσά τους οἱ Βάνδαλοι — φθάνουν στὴ νότιο Γαλατία καὶ στὴν Ἰσπανία, καὶ εἰδικώτερα οἱ Βάνδαλοι περνοῦν στὴν Ἀφρική καὶ πολιορκοῦν τὴν Ἰπκώνα, τὴν ἐπισκοπὴ τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς πεθαίνει, στὰ 430, στὴν πολιορκημένη ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του. Κ' ἐνῶ οἱ γερμανικοὶ λαοὶ διασχιζοῦν καὶ λεηλατοῦν διάφορες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίαι ἢ καὶ ἐγκαθίστανται ὀριστικὰ — ἔτσι π.χ. οἱ Φράγκοι, οἱ Βουργουνδοί, οἱ Ἀλαμανοί, οἱ Ἀγγλοσάξωνες — σὲ πολλὰς ἀπ' αὐτὰς, ξεσπάει ὁ πιὸ βίαιος ἄνεμος, ξεσποῦν οἱ Οὐννοι, μὲ τὸν Ἀττίλα ὡς μάλιστα τοῦ Θεοῦ, ἐπάνω σὲ κορμιά καὶ σὲ ψυχὰς. Τὸ φοβερὸ ἐπεισόδιον τῆς παρου-

σίας του Ἀτίλα που ἦταν φοβερό ἔχι μόνο γιὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς, ἦταν μιὰ σφῆνα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ (τῶν γερμανικῶν λαῶν ποὺ εἶχαν τὴν ἴδια φυλετικὴ καταγωγή μὲ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Λατίνους) καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Οὐννοι, ἀνήκοντας στὴ μογγολικὴ φυλὴ καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ἔκρουσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὶς πύλες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ποὺ τὶς κρατοῦσαν στὰ χέρια τοὺς λαοὶ γερμανικοί, στὰ 375. Κι' ἄρχισαν, ἀπὸ τότε, νὰ πιέζουν τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς καὶ νὰ μεταβάλλουν τὴν κατακτητικὴ τους τάση πρὸς τὸ νότο — μιὰ τάση ποὺ εἶχε ἐκδηλωθεῖ κίθλας, ἑκατὸ χρόνια πρὶν, ἐντονώτατη — σὲ μιὰ κατακτητικὴ φυγῇ. Γιὰ κάμποσες δεκαετίες, ἡ σχέση τῶν γερμανικῶν λαῶν μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ φοβεροῦ κράτους τῶν Οὐννων. Ἀπὸ τὰ 433 ποὺ προβάλλει ὁ Ἀτίλας, ὡς τὰ 453 ποὺ εἶναι τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (ἢ, ἔστω, ὡς τὰ 451 ποὺ ὑφίσταται τὴν πρώτη μεγάλη ἤττα του ἀπὸ τὸν Ἀέτιο στὰ «καταλανικὰ» πεδία, δηλαδὴ στὴν πεδιάδα τῆς Καμπανίας), ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ κόσμος τῶν γερμανικῶν λαῶν — χαρακτηριστικώτατο εἶναι ὅτι καὶ Γερμανοὶ πολεμοῦσαν στὴν παράταξη τοῦ Ἀέτιου — κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Οὐννων. Κ' ἔπειτα σβύνουν οἱ Οὐννοι — τὰ ὑπολείμματά τους καταφεύγουν στὰ ἀσιατικὰ τοὺς ὀρηκτῆρια — καὶ ἀφίνουν πάλι τοὺς «εὐγενικώτερους» βαρβάρους τοῦ βορρᾶ νὰ ξοφλήσουν τοὺς λογαριασμοὺς τους μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Γιὰ νὰ ξοφλήσουν ὀριστικὰ οἱ λογαριασμοί, χρειάστηκαν ἀκόμα αἰῶνες· αἰῶνες ὀδυνηροὶ ποὺ προκάλεσαν τραγικὲς συσπάσεις στὶς ψυχὲς καὶ στὰ κορμιά τῶν ἀνθρώπων. Ὡστόσο, παρεμβλήθηκε ὁ Χριστιανισμὸς ποὺ ἔκαμε καὶ τὶς ὀδυνηρότερες δοκιμασίες ὑποφερτὲς καὶ διευκόλυνε τὴ συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων στὴ Δύση, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ Βυζάντιο, πῆρε ἐπάνω του ἓνα πιὸ ἀχάριστο ἔργο: ἔφραξε γιὰ αἰῶνες τοὺς δρόμους τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴ Δύση, ἀφίνοντας ἔτσι σχετικὰ ἀπερίσπαστη τὴ Δύση στὶς μεγάλες δημιουργικὲς ζυμώσεις της.

11.— Προσπάθησα, μὲ χτυπητὲς πινελιές, νὰ δώσω τὴν εἰκόνα τῶν δραματικῶν γεγονότων ποῦ, στοὺς πρώτους πέντε χριστιανικοὺς αἰῶνες, χαρακτηρίζουν τὴ σύγκρουση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Στὰ τέλη τοῦ Ε'

αίωνα, ὁ Κλόβις ὁ Α' ἰδρύει ὡς Χριστιανὸς τὸ φραγκικὸ κράτος. Ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, παρ' ὅλα τὰ φοβερά ἐνδιάμεσα ἐπεισόδια ἐπιδρομῶν, ἀρχίζει ἡ συγχώνευση. Ὁ μεγάλος μεσολαβητής, ὁ Χριστιανισμὸς, εἶχε δώσει πιά τὴ σφραγίδα του στὴν ἱστορία.

Τί σχέση, ὅμως, ἔχει ἡ εἰκόνα ποὺ ἔδωσα, μὲ τὶς σημερινές ἱστορικές ἐξελίξεις καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ μας;

Ἡ σχέση εἶναι μεγάλη καὶ διδακτική. Πρὶν ἐπιχειρήσω νὰ τὴν προσδιορίσω, πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὴν ὁμοιότητα τῶν δυὸ ἐποχῶν — τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καὶ τῶν ἡμερῶν μας — δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὶς ἀναλογίες τῶν χρονικῶν διαστάσεων. Ἄλλο ἦταν ὁ ἱστορικὸς χρόνος τότε, καὶ ἄλλο εἶναι σήμερα. Τότε, χρειάζονταν αἰῶνες γιὰ νὰ σημειωθοῦν ἐξελίξεις, ποῦ, σήμερα, σημειώνονται σὲ δεκαετίες. Ἡ διαφορὰ στὴν ἱστορική πυκνότητα τοῦ χρόνου ὀφείλεται στὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα τῶν δυὸ ἐποχῶν ποὺ δὲ μοιάζουν διόλου μεταξύ τους. Ὡς τὰ χθὲς ἀκόμα, ἡ ἱστορία πῆγαινε καθάλα σ' ἄλογο.

Σήμερα πετάει μὲ ἀεροπλάνο καὶ σ' ὀρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις τρέχει μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν ἀκτίνων. Ἄς μὴ μᾶς ἐπηρεάσουν, λοιπόν, οἱ μεγάλες αὐτὲς διαφορὲς στὴ σύλληψη τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ μοιάζουν μεταξύ τους.

Οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ, χωρὶς ἡ πρόθεσή τους νᾶναι ἱστορικά συνειδητὴ, βάλθηκαν νὰ διαλύσουν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο καὶ νὰ καταλάβουν αὐτοὶ τὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Οἱ λαοὶ καὶ οἱ κοινωνικὲς ομάδες ποὺ διέπονται ἀπὸ τὸ «πνεῦμα» τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, βάλθηκαν στὶς μέρες μας, μὲ πρόθεση ἱστορικὰ συνειδητὴ, νὰ διαλύσουν τὸ δυτικὸ κόσμο — τὸν κόσμο ποὺ βασιζέται στὴν ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοση — καὶ νὰ καταλάβουν τὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορίας καὶ ὀλοκληρῆ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς (προσκῆνιο τῆς ἱστορίας καὶ ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἔχουν γίνει στὶς μέρες μας δυὸ ὄροι ταυτόσημοι). Ἡ διαφορὰ ποὺ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρόθεση τῶν τελευταίων εἶναι σήμερα ἱστορικὰ συνειδητὴ καὶ βασιζέται σὲ μιὰν ὀλοκληρῆ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ τακτική, ποὺ ἡ ἀνάπτυξή τους εἶχε μάλιστα ὡς προϋπόθεση τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ πρόθεση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ δὲν ἦταν ἱστορικὰ συνειδητὴ, ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι μόνο καὶ μόνο ἐπιφανειακὴ. Στὴν ἱστορικὰ ἀσυνείδητη ὁρμὴ τῶν

μαρβάρων του βορρά, που ρίχτηκαν άλλοτε στον έλληνορωμαϊκό κόσμο, μπορούμε να διακνώσουμε τουλάχιστον έναν τόσο μεγάλο βαθμό ιστορικού προγραμματισμού, όσος είναι ο βαθμός της ιστορικά άσυνείδητης όρμης που ανακαλύπτουμε σήμερα μέσ' στην ψυχή των φανατισμένων μαζών του κομμουνισμού. Οί μάζες αυτές πιέζουν άπειλητικά τὰ σύνορα των λαών που δέν άνήκουν στον κόσμο τους, χτυπούν μάλιστα άπειλητικά — και μέσα στο πλαίσιο των λαών του δυτικού κόσμου — τίς πόρτες των ανθρώπων. Η έπιδρομή έχει ένα χαρακτήρα που είναι συλληπτός όχι μόνο γεωγραφικά, αλλά και κοινωνικά και ήθικά. Ο δυτικός κόσμος πολιορκείται άπ' έξω και άπό μέσα. Τὰ βήματα των βαρβάρων άκούγονται όχι μόνον άπ' όσους κατοικούν πλάι στα σύνορα, αλλά και άπ' όσους ζούν μακριά. Όπουδήποτε και να ζούν, τὰ βήματα άκούγονται και ή άπειλή είναι άμεση. "Όσοι είναι ταγμένοι άπό τή συνείδησή τους ή άπό τή μοιραία τοποθέτησή τους να διαφυλάξουν τὸ πνεύμα του δυτικού κόσμου, του έλληνοχριστιανικού κόσμου που συνδέεται με τὸ βασικό αίτημα τής άτομικής εϋθύνης άπέναντι Θεού και ανθρώπων, βρίσκονται σε άδιάκοπο κίνδυνο. Ο 'Αλάριχος — ο νεαρός, ο ξανθός, ίσως ο ώραϊός — βρίσκεται έξω άπό τήν πόρτα τους. Βρίσκεται, ως ένα σημείο, και μέσ' στην ψυχή τους.

Οί βάρβαροι του βορρά πήγαιναν να έπιβάλουν παντού τὸν έαυτό τους ως «φύση» και τὸν σχετικά πρωτόγονο νόμο τους. Λέω «σχετικά» πρωτόγονο τὸ νόμο τους, γιατί, άφού είχαν ξεπεράσει τὰ στάδια τής προϊστορίας, είχαν μπει στα πρώτα στάδια τής ιστορικής ζωής, είχαν διαμορφώσει — πράγμα που σ' άλλους γερμανικούς λαούς ήταν σαφέστερο και σ' άλλους λιγώτερο — όρους κοινωνικής και ήθικής ζωής που είχαν έπιτρέψει (όπως βγαίνει κιόλας άπό τὸν Τάκιτο) κάποιους διαφορισμούς μέσα στη μάζα. Όστόσο, ή βασική διαφορά των βαρβάρων του βορρά άπό τὸν έλληνορωμαϊκό κόσμο, όταν ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους, ήταν ακόμα ή διαφορά των μαζών άπό τὰ άτομα, του κόσμου που τὸν έχαρακτήριζε ή άπρόσωπη κοινότητα άπό τὸν κόσμο που τὸν έχαρακτήριζε ή έξατομίκευση, ή συνείδηση τής προσωπικότητας.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και σήμερα. Ο κόσμος του κομμουνιστικού όλοκληρωτισμού πάει να έπιβάλει παντού τὸν έαυτό του και τὸ νόμο του. Ο έαυτός του δέν είναι, βέβαια, σκέττ

«φύση» και ὁ νόμος του δὲν εἶναι διόλου, οὔτε κἂν σχετικά, πρωτόγονος. Ὡστόσο, μὲ τὴν υπερτροφικὴ καὶ τεχνικὰ θαυμαστὴ χρησιμοποίησιν ὄλων τῶν σύγχρονων μέσων τῆς προπαγάνδας, τῆς ἰδεολογικῆς ὑποβολῆς καὶ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, κατάφερε ὁ κομμουνιστικὸς ὀλοκληρωτισμὸς νὰ μετασχηματίσῃ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων τόσο, ὥστε πολλοί, κι' ἀπὸ ἐκείνους ἀκόμα ποὺ εἶχαν γνωρίσει τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐλευθερίαν, διᾶλεξαν — κάνοντας ἀκριβῶς χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς — τὸν κομμουνισμό, παραιτήθηκαν ἐκούσια ἀπὸ τὸν ἐλεύθερον ἑαυτοῦ τους, πέταξαν ἀπὸ πάνω τους σὰν ἀχρηστο βᾶρος καὶ «μπουρζουάδικη» πρόληψιν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται ὡς ἀτομικὴ συνείδησις. Καὶ ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ τὰ μεγάλα πλήθη ποὺ δὲν παραιτήθηκαν ἐκούσια ἀπὸ τίποτα, γιατί ἀπλοῦστατα δὲν τοὺς δόθηκε ἢ εὐκαιρία νὰ γευθοῦν κἂν τὸ ἑλληνοχριστιανικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτά, εἰδικώτερα, τὰ πλήθη μοιάζουν καὶ ψυχολογικὰ μὲ τοὺς βαρβάρους, γιατί ἡ ψυχὴ καὶ ἡ σκέψις τους δὲν πέρασαν ἀπὸ καμιάν ἀτομικὴν δοκιμασίαν γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ὁμοίομορφον διαμόρφωσιν καὶ λειτουργίαν τους ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ ὀλοκληρωτισμὸς, ἀλλὰ βρέθηκαν ἐκεῖ ποὺ βρίσκονται μὲ τρόπο μοιραῖο καὶ ἀναγκαστικόν.

Δὲ μπορῶ νὰ ἐξετάσω, ἂν ἡ ἀντίδρασις τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν ὑπερβολικὴ ἐξατομίκευσιν καὶ διαφοροποίησιν, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸν κόσμον, ἦταν ἱστορικὰ ἀναπότρεπτη ἢ ὄχι. Ἴσως νᾶταν ἱστορικὰ ἀναπότρεπτη. Ἴσως νᾶταν, καὶ νὰ ἐξοκολουθεῖ νὰ εἶναι, μιὰ χρήσιμη δοκιμασία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ δυτικοῦ κόσμου ποὺ ὁ ἀτομικισμὸς τους, δίνοντας ἀφορμὴν στὴ βέβηλη ἀνέγερσιν ἑνὸς νέου πύργου τῆς Βαβέλ, ἔπρεπε νὰ χτυπηθεῖ. Κι' ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν πιά «φυσικοὶ» βάρβαροι γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιὰ τὸ μαστίγωμα τοῦ ὑπερβολικοῦ καὶ βέβηλου ἀτομικισμοῦ, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ μιάν εὐεργετικὴν συγχώνευσιν καὶ συμψηφιστικὴν ἰσορρόπησιν τῶν δυῶν κόσμων, τοῦ ἐκφυλισμένου πολιτισμοῦ καὶ τῆς βαρβαρότητας, ἔπρεπε νὰ κατασκευασθεῖ καὶ νὰ μπεῖ στὴ θέσιν τῶν «φυσικῶν» βαρβάρων ἓνα ἀναπλήρωμα — ἓνα «ἐρζάτς» — βαρβάρων γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν παραπάνω ἱστορικὴ ἀποστολήν. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ἔτσι. Ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ποτὲ ἀδικοιολόγητη. Ἡ ἱστορία, καὶ ὅταν ἀκόμα μοιάζει σὰ νὰ παραλογίζεται, ἔχει τὸ νόημά της. Καὶ ἴσως ἡ ἐμφάνισις τοῦ

κομμουνιστικῷ ὀλοκληρωτισμῷ νὰ ἔχει — πέρ' ἀπὸ τὰ κομμουνιστικὰ μανιφέστα, τοὺς Μαρξισμοὺς, τοὺς Λενινισμοὺς καὶ τοὺς Σταλινισμοὺς — προπάντων τὸ νόημα τοῦτο, τὸ νόημα ποῦ μὲ τρόπο ἄδηλο βγαίνει κάπως ἀπὸ τὶς παραπάνω γραμμές. Ἔτσι κ' ἡ παρομοίωσις τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ κομμουνισμοῦ μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες γίνεται ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὴ. Δὲ μπορῶ, ὅμως, νὰ θεμελιώσω καὶ θετικὰ τὸ τέτοιο νόημα τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς μας. Τὸ ὑποφιάζομαι ἢ, ἂν θέλετε, τὸ ἐπιθυμῶ νᾶναι τέτοιο, ὡς τίμημα τῆς ἁμαρτίας μας, ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ τὸ θεμελιώσω. Θετικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ — χωρὶς καμιάν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ἀξιολόγησιν — μπορῶ νὰ πῶ μονάχα τοῦτο: ὅτι ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ κομμουνιστικῷ ὀλοκληρωτισμοῦ μοιάζει μὲ τὶς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ γιὰ δυὸ χαρακτηριστικοὺς λόγους: ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὴν ἐπιδρομὴ τὴν ἐπιχειρεῖ ἕνας κόσμος νεώτερος — φυσικὰ ἢ πολιτικὰ νεώτερος — ἐπάνω στὸ γεωγραφικὸ χῶρον καὶ στὶς συνειδήσεις ἑνὸς κόσμου παλαιοῦ καὶ μὲ μεγάλη παράδοσιν· καὶ ὁ δεῦτερος εἶναι ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἐπιδρομῶν κατάφερε μὲ τεχνητὰ μέσα νὰ μοιάσει στοὺς βαρβάρους (ποῦ γιὰ λόγους καθαρὰ «φυσικοὺς» ἦταν μᾶζις ἐλάχιστα διαφοροποιημένους) στὴν ἰσοπέδωσιν τῶν συνειδησεων, στὴν ἐξουδετέρωσιν κάθε ἀτομικῆς νοσητικῆς, στὴν κατάργησιν ὅλων ἐκείνων τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν δικαιωμάτων ποῦ ἔκαναν τὸν Σωκράτη νὰ συζητῆ ἐλεύθερα γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς πολιτείας καὶ τὸν Μάρκο Αὐρήλιον, ὅταν μιλοῦσε «εἰς ἑαυτὸν», νὰ ἀμφισβητῆ καὶ τὸ δικαίωμα ποῦ εἶχε ὡς αὐτοκράτορας καὶ στρατηλάτης νὰ σκοτῶναι τοὺς ἐχθροὺς του. Ὁ κομμουνιστὴς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα — ὁ γεννημένος μὲς' στὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος δὲν ἔχει συνήθως οὔτε τὴ φυσικὴ δυνατότητα — ν' ἀμφισβητῆ μέσα του ὅτι τάσσεται ἀπὸ τὸ κράτος ἢ τὸ κόμμα νὰ κάμει, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα ἢ τὴ δυνατότητα νὰ συζητῆ τὸ νόημα τῆς πολιτείας ἢ τῆς κοινωνίας ἢ τῆς οἰκογένειας ἢ τῆς φιλίας ἢ τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸ κάθε νόημα εἶναι δοσμένο ἀπὸπάνω, εἶναι νόμος καὶ ὄχι συμπέρασμα διαλόγου ἢ ἐκβασθὴ ἐσωτερικῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πάλης. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλῆ μπροστὰ στὸ σταυροδρόμι ποῦ — ἔστω καὶ ἂν τὸν ἔφτιαξε ὁ σοφιστὴς Πρόδικος, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους» τοῦ Ξενοφῶντος — δείχνει ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ αὐτὴν ἀκόμα

τῆ μυθολογικῆ προϊστορία τοὺς ἐθέσπισαν ὡς ξεκίνημα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐλεύθερη ἀτομικὴ ἐκλογή τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου δρόμου, δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν κομμουνιστῆ.

Στὸν ἀνταγωνισμό, λοιπόν, τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ μὲ τὸ δυτικὸ κόσμον μπορούμε κάλλιστα νὰ δοῦμε καὶ νὰ διαπιστώσουμε μιὰν ἐπανάληψη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον. Στὴν ἐπανάληψη, μάλιστα, αὕτῃ σημειώνεται μὲ τρόπο περίεργο κ' ἓνα δραματικὸ ἱστορικὸ ἐπεισόδιο ποὺ θυμίζει τὸ ἐπεισόδιο τῶν Οὐννων. Ὅπως ἡ παρουσία τῶν Οὐννων καὶ εἰδικώτερα τοῦ Ἄττίλα ἦταν μιὰ σφῆνα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν γερμανικῶν λαῶν καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ Χίτλερ καὶ γενικώτερα τοῦ φασιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ἦταν μιὰ σφῆνα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, καμιὰ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Οὐννους τοῦ Ἄττίλα καὶ στὸν πνευματικὰ ἀφάνταστα προηγμένο λαὸ ἢ τοὺς λαοὺς ποὺ ἐχρησιμοποίησε ὁ Χίτλερ γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ του. Ἡ παρομοίωση εἶναι καθαρὰ «μηχανικὴ». Ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ (ἐνὸς ὀλοκληρωτισμοῦ ποὺ μιμήθηκε τὸν κομμουνιστικὸ ὀλοκληρωτισμὸ καὶ ἐπήγασε ἀρνητικὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμά του) προκάλεσε ἀποτελέσματα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἄττίλα. Ὅπως ὁ Ἄττίλας ἐσήμανε ταυτόχρονα ἓναν μεγάλον κίνδυνον γιὰ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον καὶ τὸ γερμανικόν, ἔτσι καὶ ὁ Χίτλερ ἐσήμανε ταυτόχρονα ἓναν μεγάλον κίνδυνον γιὰ τὴ δημοκρατικὴ Δύση καὶ γιὰ τὸν κομμουνιστικὸ ὀλοκληρωτισμό. Καὶ ὅπως κατὰ τοῦ Ἄττίλα συνασπίσθηκαν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, οἱ γερμανικοὶ λαοὶ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία (στὰ «καταλανικὰ» πεδία ἔπεσε, πολεμώντας πλάϊ στὸν Ἀέτιο, ὁ βασιλεὺς τῶν Βησιγόθων Θεουδέριχος ὁ Α'), ἔτσι καὶ κατὰ τοῦ Χίτλερ συνασπίσθηκε ἡ δημοκρατικὴ Δύση μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Κι' ἄς προχωρήσουμε στὴ διαπίστωση τῶν ἀναλογιῶν: Ὅπως ἡ κοινὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Ἄττίλα ἀπὸ Ρωμαίους καὶ Γερμανοὺς ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔθεσε μερικὲς βάσεις γιὰ τὸ ἀμοιβαίον ἠθικὸν πλησίασμα τῶν δυῶν κόσμων, ἔτσι καὶ ἡ κοινὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Χίτλερ ἀπὸ τὶς δυτικὰς δημοκρατίας καὶ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, οἱ κοινὲς δοκιμασίες καὶ θυσίες, ἡ κοινὴ

μοίρα μπροστά στο θάνατο και η ήθικη συναναστροφή τους σε ώρες κινδύνου, έδημιούργησαν επίσης την έντύπωση (ή διάλυση της Κομιντέρν στα 1943 ενίσχυσε, μάλιστα, την έντύπωση αυτή) ότι μπήκαν στην ιστορία τα θεμέλια για το ήθικò πληθίσιασμα και αυτών των δυο κόσμων. Και ίσως να μπήκαν, χωρίς να το νιώθουμε ακόμα ή χωρίς να θέλουν να το αναγνωρίσουν και να το αξιοποιήσουν ιστορικά οι πολιτικά υπεύθυνοι διαχειριστές της ζωής των δυο κόσμων, προπάντων του κομμουνιστικού που εξακολουθεί να προβάλλει ξένος προς κάθε δημοκρατική άνετικότητα.

12.—Όταν έλειψε ο κίνδυνος που είχε ένσαρκώσει ο 'Αττίλας, οι γερμανικοί λαοί — προπάντων οι πιο βάρβαροι — τα ξέχασαν όλα και ρίχτηκαν και πάλι βίαια επάνω στον έλληνο-ρωμαϊκό κόσμο. Συμβολικώτατο είναι το γεγονός, ότι δυο ακριβώς χρόνια μετά το θάνατο του 'Αττίλα και την εξαφάνιση των Ούννων, στα 455, οι πιο βάρβαροι και πιο άσυμβίβαστοι απ' όλους τους βαρβάρους του βορρά, οι Βάνδαλοι, λεηλατούν και βεβηλώνουν την ίδια την πόλη της Ρώμης. Λαοί, όπως οι Βάνδαλοι, έπρεπε να λείψουν απόλυτα ως μονάδες της ιστορίας — και έλειψαν οι Βάνδαλοι και χάθηκαν, όταν στα 533 κατάφερε ο Βελισσάριος να καταστρέψει το κράτος τους — για να πραγματοποιηθεί η συγχώνευση των δυο κόσμων.

Δέν ξέρουμε τί θα συμβεί στις μέρες μας ή στις μέρες που έρχονται. Όταν έλειψε ο κίνδυνος που είχε ένσαρκώσει ο Χίτλερ (πού, εκτός από την ιστορική του συνείδηση, την καλή ή την κακή, είχε και κάτι από τον βιολογικό αύθορμητισμό του 'Αττίλα), οι δυο κόσμοι, ο δυτικός και ο σοβιετικός, ξέχασαν ή κάνουν πως ξέχασαν τις κοινές θυσίες τους και το χθεσινò συνασπισμό τους, σε χώρες όλόκληρες της ανατολικής Εύρώπης και των Βαλκανίων απλώθηκε άτεγκτος ο νόμος του έρυθρού ολοκληρωτισμού, και άλλες τραγικές σελίδες γράφτηκαν ή γράφονται, χθές στην Ελλάδα και σήμερα στην Κορέα. Θα πραγματοποιηθεί τάχα, ή συγχώνευση; Θα υπερνικηθεί το χάσμα; Θα χρειασθούν πολεμικές, τάχα, περιπέτειες και ασύλληπτες για το νοῦ μας παγκόσμιες τραγωδίες για να τερματισθεί το φαινόμενο των σύγχρονων επιδρομών ή θα βρεθούν άλλα μεταβατικά στάδια, ειρηνικά και όμαλά; Κανένας δέν το ξέρει. 'Εκείνο που μπορούμε θετικά να πούμε, είναι ότι κ' ένας παγκόσμιος

πόλεμος, μὲ ἐκδασὴ τῆ συντριπτικῆ ἡττᾶ τῶν κρατῶν ποὺ ἐν-
σαρκῶνουν τὸν ἐρυθρὸ ὀλοκληρωτισμὸ, δὲ θᾶναι γιὰ τὸ μεγάλο
πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας μιὰ λύση θετικὴ καὶ τελεσίδικη. Ἡ
ἐπιδρομὴ κατὰ τοῦ δυτικοῦ κόσμου δὲ γίνεται μόνον ἀπ' ἐξω,
ἀπὸ δυνάμεις ποὺ ὀργανωμένες σὲ κράτη ἀπειλοῦν τὰ γεωγρα-
φικά του σύνορα, ἀλλὰ γίνεται καὶ μέσ' ἀπὸ τοὺς κόλπους του.
Ἡ ἐπιδρομὴ, στὶς μέρες μας, δὲν εἶναι μόνον ἐπιδρομὴ, ἀλλὰ
εἶναι κ' ἐπανάστασις· δὲν εἶναι μόνο μετανάστευσις λαῶν, ἀλλὰ
εἶναι καὶ μετανάστευσις ψυχικῶν στρωμάτων μέσα στοὺς ἴδιους
τοὺς λαοὺς τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἀφοῦ, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιό-
τητα καὶ δῶθε, τὰ ψυχικὰ στρώματα ποὺ ἀποτελοῦν συνάρτησι
τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς μόζας εἶχαν συμπιεσθεῖ καὶ ὑπο-
χωρήσει, ἀφίνοντας νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ ἄτομο καὶ ἡ προσωπικὴ
συνείδησις, τὰ συμπιεσμένα αὐτὰ στρώματα ἄρχισαν νὰ μετα-
ναστεύουν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, νὰ μετακινοῦνται ἀπειλη-
τικά, νὰ διεκδικοῦν πάλι τὰ πρωτεῖα. Δὲν πρόκειται, μάλιστα,
γιὰ μιὰ κοινωνικὴ μετακίνησις, δηλαδὴ γιὰ τὴν προσπάθειαν ὀρι-
σμένων τάξεων νὰ ἐκτοπίσουν ἄλλες — τέτοιες προσπάθειες
ἔγιναν καὶ εὐοδώθηκαν πολλὰς φορὰς στὴν ἱστορίαν — ἀλλὰ πρό-
κειται γιὰ τὴν μετακίνησις καθαρὰ ψυχικῶν στρωμάτων ποὺ ση-
μειώνονται μέσ' ἐπὶ τὴν συνείδησις πολλῶν ἀνθρώπων ἄσχετ' ἀπὸ
τὴν κοινωνικὴν τους προέλευσις. Ἐνας παγκόσμιος πόλεμος καὶ
μιὰ τελεσίδικη ἡττᾶ τῶν κρατῶν τοῦ ἐρυθροῦ ὀλοκληρωτισμοῦ
δὲν πρόκειται ν' ἀνακόψουν τὸ φαινόμενο αὐτό. Τὸ ἠθικὰ κρί-
σιμο αὐτὸ φαινόμενο, εἴτε γίνῃ παγκόσμιος πόλεμος εἴτε ὄχι,
εἴτε γκρεμιστοῦν κράτη καὶ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα χώρες ὀλοκλη-
ρες (χώρες νικητῶν καὶ ἡττημένων) εἴτε ὄχι, χρειάζεται ἄλλα
μέσα γιὰ ν' ἀντιμετωπισθεῖ. Οὔτε στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν βαρ-
βάρων τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ποὺ ἦταν πιὸ
ἀπλὸς καὶ μονοσήμαντος, δὲν ἄρκεσαν οἱ πόλεμοι, δὲν ἄρκεσαν
οἱ νίκες ἀπὸ τῆ μιᾶς ἢ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ λύσις.
Τῆ λύσις, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς καὶ καταστρεπτικὰς πολεμικὰς πε-
ριπέτειες ποὺ κάμποσες ἀπ' αὐτὰς ἦσαν ἱστορικὰ ἔργονες, τὴν
ἔδωκε, τότε, ἡ συγχώνευσις τῶν δυτῶν κόσμων ἢ δημιουργικὴ, ἢ
βαθμιαία προσαρμογὴ τῶν βαρβάρων στοὺς πνευματικοὺς καὶ
ἠθικοὺς νόμους τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἢ βαθμιαία, ἐπί-
σης, προσαρμογὴ τοῦ γερασμένου αὐτοῦ κόσμου στοὺς νόμους
τῆς βιολογικῆς νεότητος τῶν γερμανικῶν λαῶν. Καὶ μεγάλως με-

σολαβητής για τὸ ἀμοιβαίῳ αὐτῷ πλησίασμα καὶ τὴν ὀριστικὴν συγχώνευση ἦταν ὁ Χριστιανισμὸς.

Ποιὸς μπορεῖ νᾶναι σήμερα ὁ μεσολαβητής; Ποιὰ μπορεῖ νᾶναι σήμερα ἡ δύναμη ποὺ θὰ προκαλέσει τὴ συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων, καὶ ποὺ γιὰ νὰ τὴν προκαλέσει θὰ πρέπει στὸν ἕναν τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς δυὸ κόσμους νὰ ὑπάρχει ζωντανὴ ἢ νὰ ζωντανέψει; Ὁ Χριστιανισμὸς ποὺ ἦταν ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν κρίσιμη καμπὴ τῆς πρώτης χιλιετηρίδας μ. Χ., ἦταν μιὰ δύναμη μεταφυσικὴ ἦταν, μ' ἄλλους λόγους, μιὰ δύναμη ποὺ ἔκανε τὸν ἄνθρωπο νὰ στηρίζει ἐλπίδες καὶ σ' ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ, νὰ πιστεύει καὶ στὸ ἄγνωστο μὲ τρόπο θετικόν, νὰ συνδέει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν παροδικότητά του μὲ τὸ σύμπαν καὶ μὲ τὴν αἰωνιότητα, νὰ βλέπει τὸ ἐφήμερο χρέος του συνυφασμένον μὲ μιὰν αἰώνια κύρωση. Εἶναι, τάχα, ἀπαραίτητο, ἡ δύναμη ποὺ θὰ χρησιμεύσει ὡς ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν ἐποχὴ μας — ὁ μεσολαβητής ὅχι μόνον ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κόσμους ποὺ ἐξωτερικὰ συγκρούονται, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ διάφορα στρώματα τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς τοῦ καθενὸς μας ποὺ ἔχουν ἀναταραχθεῖ — νᾶναι μιὰ δύναμη μεταφυσικὴ;

Ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἡ κρισιμώτερη ἀπάντησις ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας.